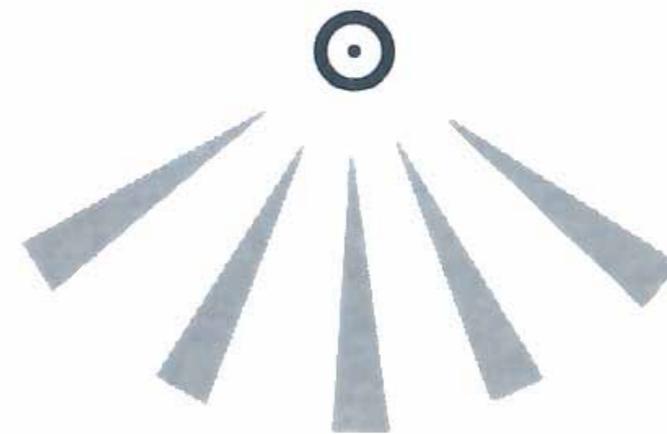

Paris 2016

A black and white photograph capturing a Parisian street scene from a unique perspective. The view is framed by a large, dark tree trunk and its dense canopy of leaves in the foreground. A circular opening in the trunk provides a clear view of the city beyond. In the background, a row of traditional multi-story apartment buildings with dark roofs and windows is visible across a canal or river. A stone embankment wall runs along the water's edge, and a metal railing is in the immediate foreground. The sky is overcast with soft, diffused light.

Stichting het Panorama

Paris 2016

Fondation le Panorama
www.hetpanorama.nl

inhoud

de 'Panorama formule' en reisinformatie
deelnemers + mobiele nrs
inleiding

Parijs in de 19e eeuw
Metropole du Grand Paris in de 21e eeuw
Des Ceintures vertes
La petite ceinture
Nieuwe gebouwen
Réinventer Paris

woensdag 25 mei en locatie fietsverhuur

Projecten + programma op overzichtskaart
Paris à Vélo + projecten

donderdag 26 mei: noordrand Parijs

vrijdag 27 mei: zuidrand Parijs

zaterdag 28 mei: Boulogne-Billancourt
La Defense - Nanterre

zondag 29 mei: langs de oevers van de Seine

Extra projecten

OV - kaart + restaurant tips

Interessante kaarten

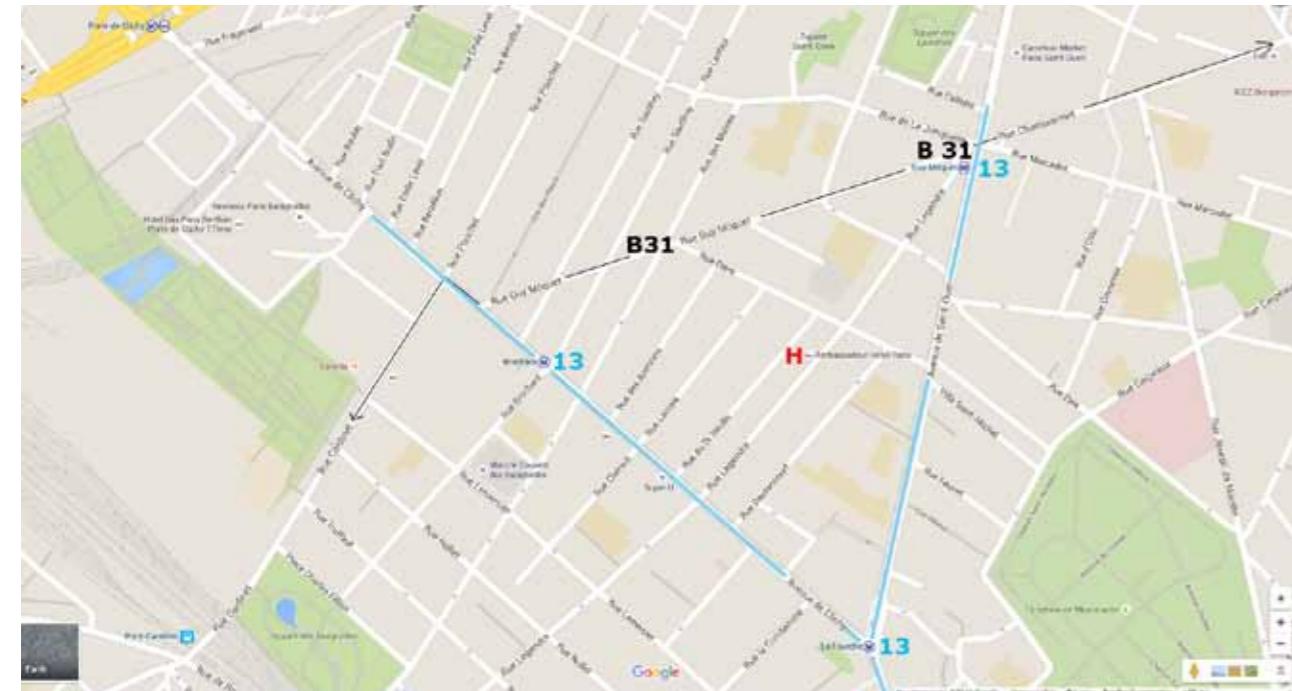
Bronnen en Colofon

5	
6	
7	
8	
10	
12	Hotel:
14	Ambassadeur ***
16	153 rue Legendre,
18	17e Arr, district Batignolles

21	OV: van/naar Gare du Nord: bus 31. Metro haltes lijn 13 (lichtblauw): Guy Moquet, Brochant, La Fourche. RER lijn C (geel): Porte de Clichy
22	
24	

27	
40	
56	
72	

80	
86	
88	
90	

de 'Panorama formule'

De excursies van de Stichting het Panorama staan in het teken van hedendaagse ontwikkelingen in ons vakgebied. We verkennen recent gerealiseerde projecten en de beroepspraktijk van onze, ditmaal Franse, collega's in de landschapsarchitectuur. Bij voorkeur laten we de ontwerpers zelf uitleg geven. Op locatie of op de bureau's. Zo horen we achtergronden en motieven en worden kennis en ideeën uitgewisseld.

De deelnemers die al eerder meegingen weten het: we hebben een vol programma waarmee we ook met een zekere flexibiliteit omspringen. In combinatie met de lange lichte avonden zijn de vier dagen behoorlijk uitputtend. Om te lange wandelingen en blaren te voorkomen huren we fietsen of reizen met het openbaar vervoer.

Nagenieten doen we ook: we schrijven allemaal na afloop een beschouwing in tekst en/of beeld over een project, karakteristiek fenomeen etc. Van te voren hiervoor een onderwerp bedenken maakt dit makkelijker. Op de reunie in het najaar bekijken we onze mooiste foto's. Wij hebben dan de bijdragen gebundeld zodat onze 'review Paris' dan voor iedereen als boekje beschikbaar is. Ook wordt dit boekje, net als de excursiegids, aan de website van het Panorama toegevoegd.

Inbegrepen bij de Parijs excursie:

- Thalys retour Rotterdam Centraal - Parijs Gare du Nord
- 4 nachten hotel + ontbijt
- 4 dagen fietsuur
- gezamenlijk diner
- OV
- Panorama excursiegids Parijs 2016
- Review na afloop (met van iedereen een inhoudelijke bijdrage voor het boekje)

Dankwoord/Merci beaucoup/Thanks/Muito obrigado: We hebben bij de voorbereiding van deze excursie dankbaar gebruik gemaakt van de kennis en adviezen van drie studiegenoten (en nu ook landschapsarchitecten) van Karin van Essen: Helen Stokes (engels), Daniela Correia (portugees) en Adélaïde de Pomarède (frans). Adélaïde heeft ca 20 jaar bij de Gemeente Parijs gewerkt. Zij zal ons op de excursie vergezellen en heeft voor ons een groot aantal afspraken geregeld.

reisinformatie

Heenreis:

woensdag 25 mei om 16.15 uur op spoor 16 van Rotterdam Centraal
16.50 uur vertrek Thalys van spoor 16
19.35 uur aankomst Paris Nord
met bus 31 naar Hotel Ambassadeur

Terugreis:

zondag 29 mei om 16.30 vertrek uit hotel
17.20 aanwezig op perron Thalys
18.20 uur vertrek Thalys van Paris Nord
21.02 aankomst Rotterdam Centraal

deelnemers

Marlies van Diest

Ank Bleeker
Anneke Nauta

Wim van Krieken

Martien van Osch

Kim Kogelman

Mercé de Cap de Villa *
Karien van Bijsterveld

Judith van der Poel
Karin van Essen

Mark van der Bij

Anneke Coops
Vibeke Scheffener

Jaqueline Ram

Eva Radionova
Mintske Sijsma

Geert Ankersmit
Xiaoyou Xu

Marianne van Lith de Jeude

Arja Nobel
Veronica van Amerongen

Bram Breedveld
Wim Wijsman

Luuk Tepe

(* eigen vervoer)

Adélaïde Dupré de Pomarède

inleiding

'Paris revisited'

De Stichting het Panorama is 25 jaar geleden opgericht nadat we in oktober 1990 voor het eerst naar Parijs gingen. Veel landschapsarchitectuur projecten werden toen in Parijs uitgevoerd. Hier moest je geweest zijn! We zagen werken van de toonaangevende Franse landschapsarchitecten uit die tijd.

Nu gaan we terug en bezoeken enkele "hits van toen". Het Parc André-Citroën is opgeknapt en uitgebreid naar de Seine. De beplanting in het Parc de la Villette is gegroeid, de follies zijn roder dan ooit en beide parken worden zeer druk gebruikt. Het 19e eeuwse Buttes Chaumont is prachtig gerenoeerd. We hebben helaas het Parc des Sceaux laten vallen omdat een bezoek en reistijd een te groot deel van de dag in beslag zou nemen.

We leggen met deze excursie de nadruk op nieuwe projecten. We bekijken ontwikkelingen in La Défense rondom les Jardins de l'Arche, waar een verbinding met Nanterre wordt vormgegeven. Het voor fietsers en voetgangers aantrekkelijk en toeganekelijk maken van de oevers van de Seine loopt als een rode draad door het programma dat zich uitstrekkt tot in het nieuwe Ecoquartier Boulogne Billancourt. Waterbuffering en zuivering speelt daar in het Parc du Trapeze (Agence Ter) een grote rol.

Dit is ook in een aantal andere parken een belangrijke opgave zoals in het Parc Martin Luther King (Jaqueline Osty), Parc des Docks Saint Ouen (Agence Ter) en Parc Chemin d'Île de Nanterre (Mutabilis).

De Stichting het Panorama is geen reisbureau en heeft geen winstoogmerk. Je maakt de reis zelf, wij bereiden slechts voor. We wensen iedereen veel plezier !

We komen op een interessant moment naar Parijs. Er zijn recent veel nieuwe "groene" projecten opgeleverd. Ook het bestuur van de Metropole du Grand Paris (MGP) is begin 2016 geinstalleerd.

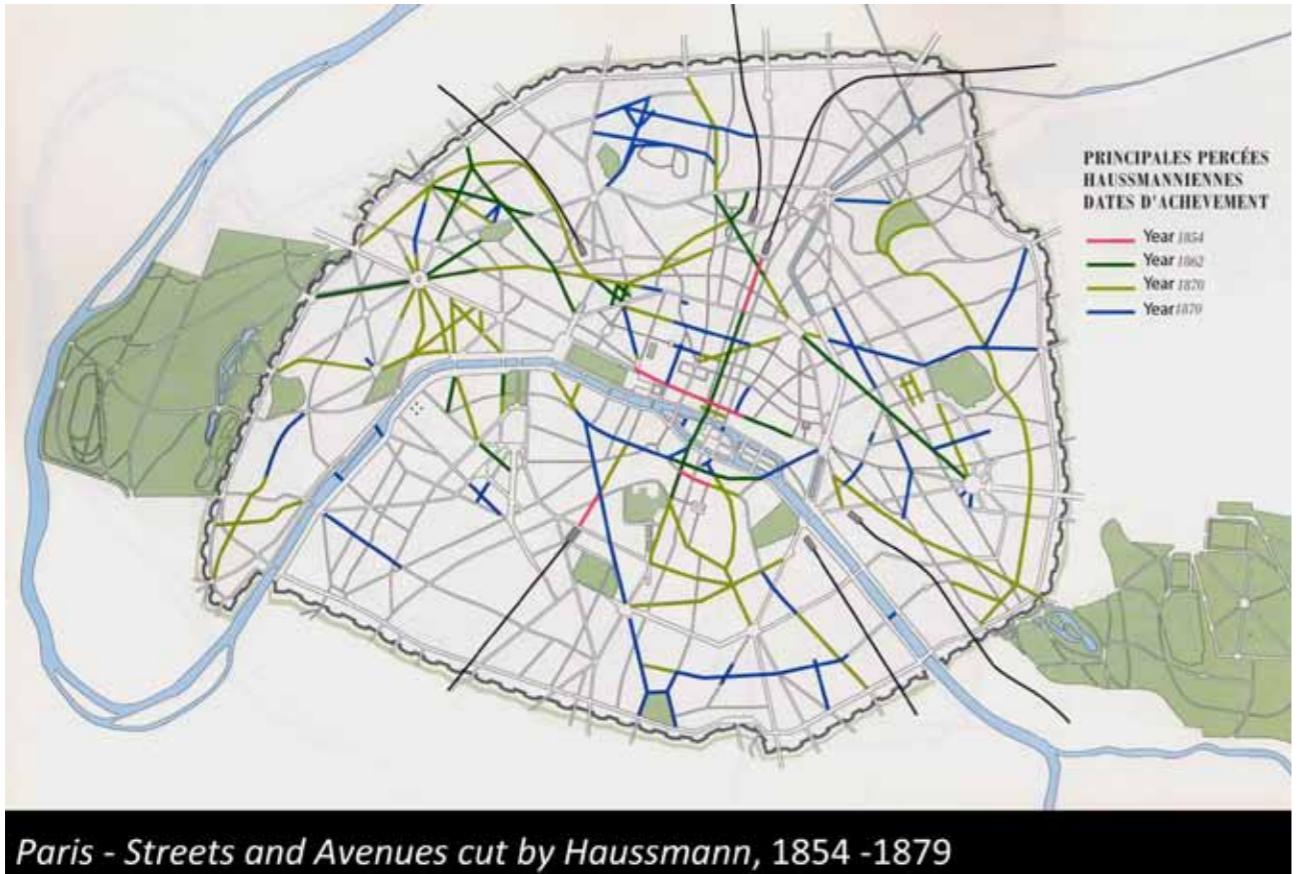
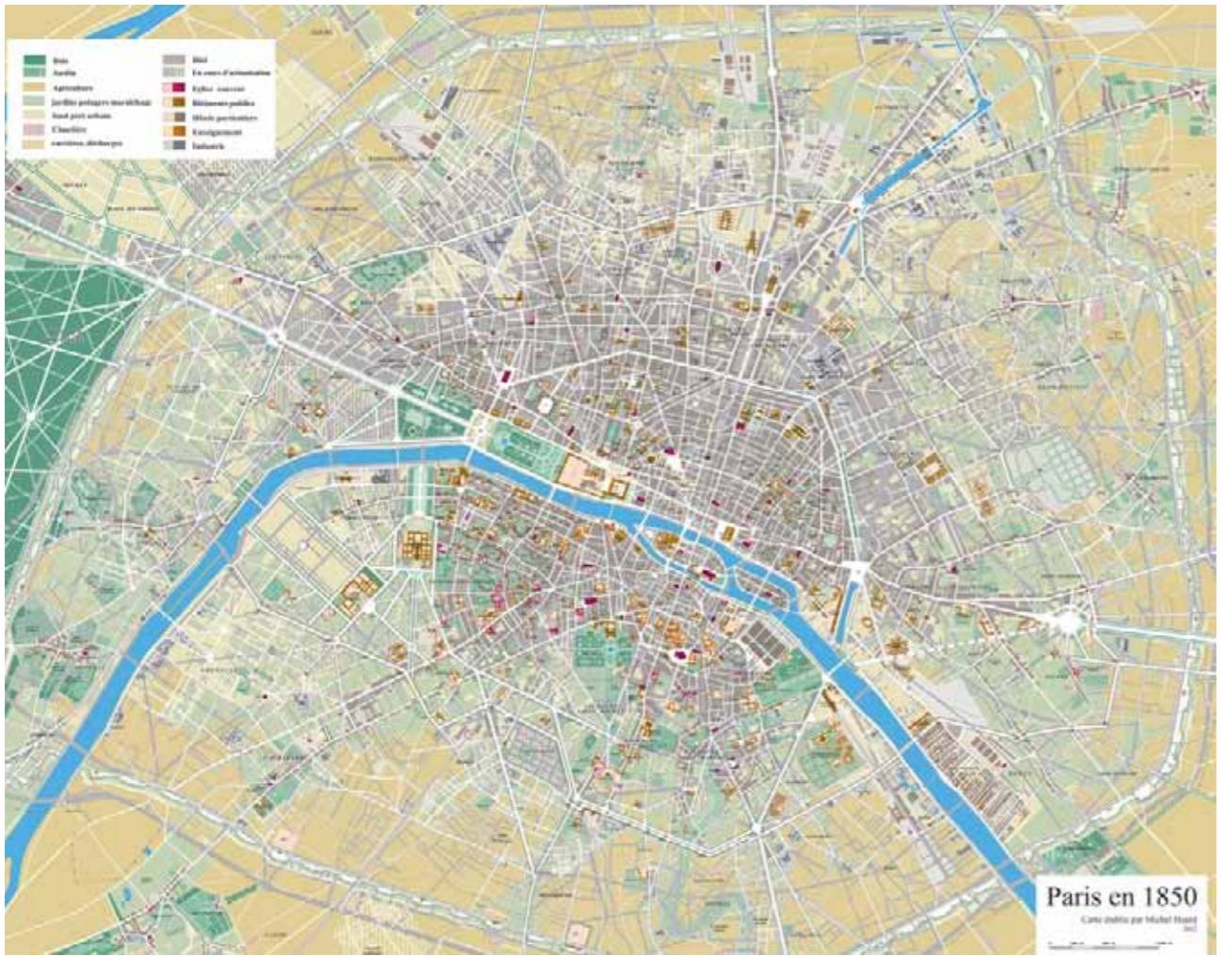
De stad Parijs wil zichzelf opnieuw uitvinden ("réinventer"). Prijsvragen zijn uitgeschreven voor innovatieve architectuur en die voor innovatieve herinrichting van de Seine-oevers tot aan Le Havre is net gelanceerd. In de openbare ruimte krijgt het voorkomen van hitte-stress, ruimte voor waterberging, meer bomen en ruimte voor voetgangers en fietsers al een aantal jaren veel aandacht. Dit jaar worden er ontwerpen gemaakt voor het transformeren van een 7-tal karakteristieke grote pleinen, waar de verkeersfunctie momenteel domineert. De Place de République is als eerste uitgevoerd.

Verder:

- bezoeken we het bureau Agence Ter, een bureau met paysagisten, architecten en urbanisten, waarvan we 4 projecten in de stad gaan bekijken.
- krijgen we toelichtingen op kantoor bij de gemeente en op een aantal locaties in verschillende parken.
- worden we ontvangen bij de in april 2016 opgeleverde nieuwbouw van de Hallen. Philippe Raguin, de landschapsarchitect van het nieuwe park Nelson Mandela, zal ter plekke het ontwerp uitleggen.

We gaan, op één dag na, de excursie op de fiets doen, zodat we veel van de stad kunnen zien. Fietsen wordt in Parijs erg gepromoot en lijkt veilig door veel fietspaden en - stroken die aangelegd zijn.

Parijs in de 19e eeuw

Napoleon III en Haussmann

'Lui' was de bijnaam van Louis Napoleon, de latere Napoleon III (neef van Napoleon Bonaparte). In 1849 kwam hij over uit Londen om de Franse troon te bestrijden. Parijs was in een ware revolutiestemming en die hete zomer werd de hectische metropool opnieuw bezocht door een hevige cholera-aanval. Karl Marx en zijn vrouw, die Parijs 'de stad der steden' noemde, kregen in een kennelijke poging om orde op zaken te stellen het bevel om de Franse hoofdstad binnen vierentwintig uur te verlaten. De Duitse revolutionair Marx vertrok daarop naar Londen. Even later stelde het reactionaire Franse staatshoofd Georges-Eugène Haussmann aan als prefect met de opdracht de onrustige hoofdstad opnieuw ruimtelijk in te richten. Zijn grondige stedelijke herstructurering, tevens ongekende stadverfraaiing, leidde, bedoeld of onbedoeld, tot enorme prijsstijgingen, waardoor veel Parijse paupers in tien jaar tijd de stad uit verdreven werden. Dit zette kwaad bloed, waardoor vanaf 1860 eerst regelmatig studentenrevoltes uitbraken, die uiteindelijk leidden tot de bloedige Parijse Commune van 1871, met als gevolg de vlucht van Napoleon en, even eerder al, zijn stedenbouwkundige Haussmann.

In 'Love and Capital' beschrijft Mary Gabriel fraai hoe Karl Marx zijn door ziekte en ouderdom verzwakte vrouw mee op reis neemt naar het vernieuwde Parijs nadat zij hem had toevertrouwd het resultaat van Haussmann's inspanningen te willen zien. In 1881, na tweehonderd jaar, arriveren ze dan eindelijk weer in hun geliefde, maar nu totaal getransformeerde Parijs.

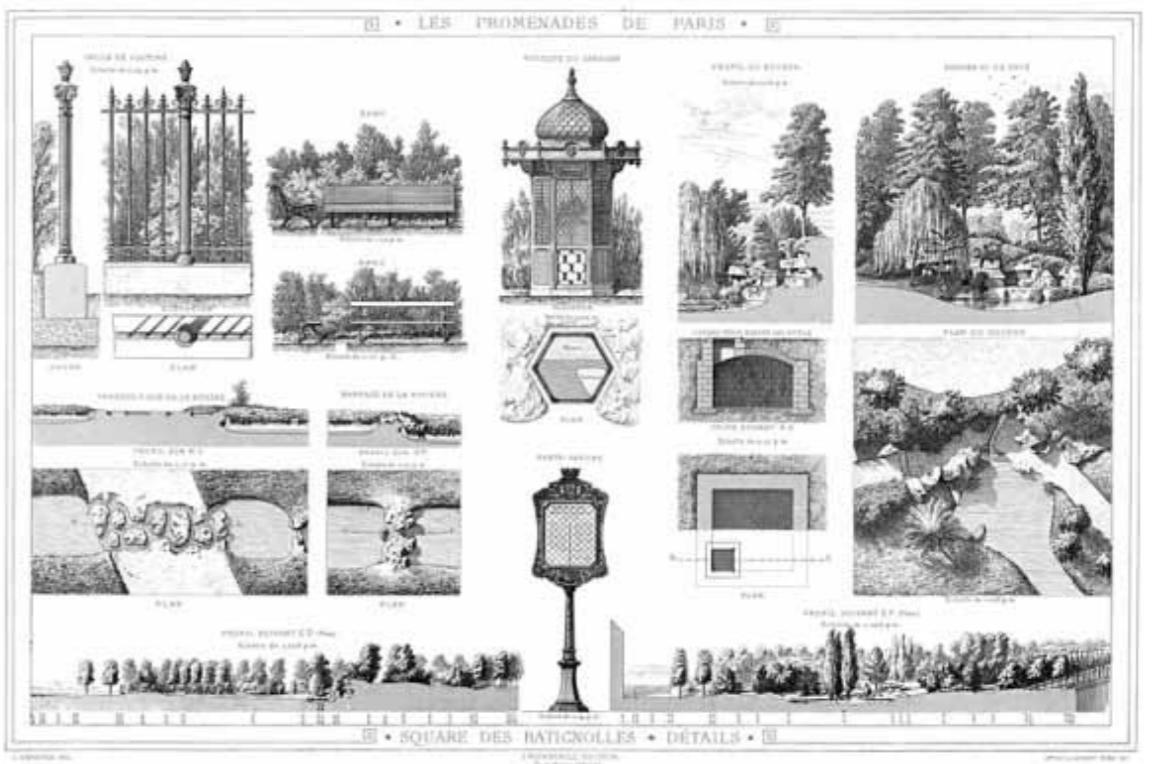
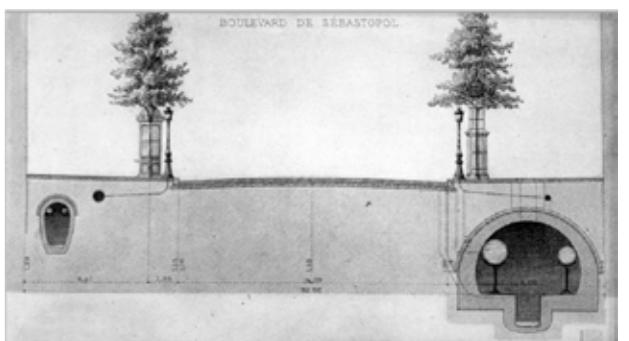
Bron: Zef Hemel, 3 januari 2014 (www.zefhemel.nl) bespreekt Love and Capital, Mary Gabriel.

Projecten van Georges-Eugene Haussmann en Jean-Charles Alphand

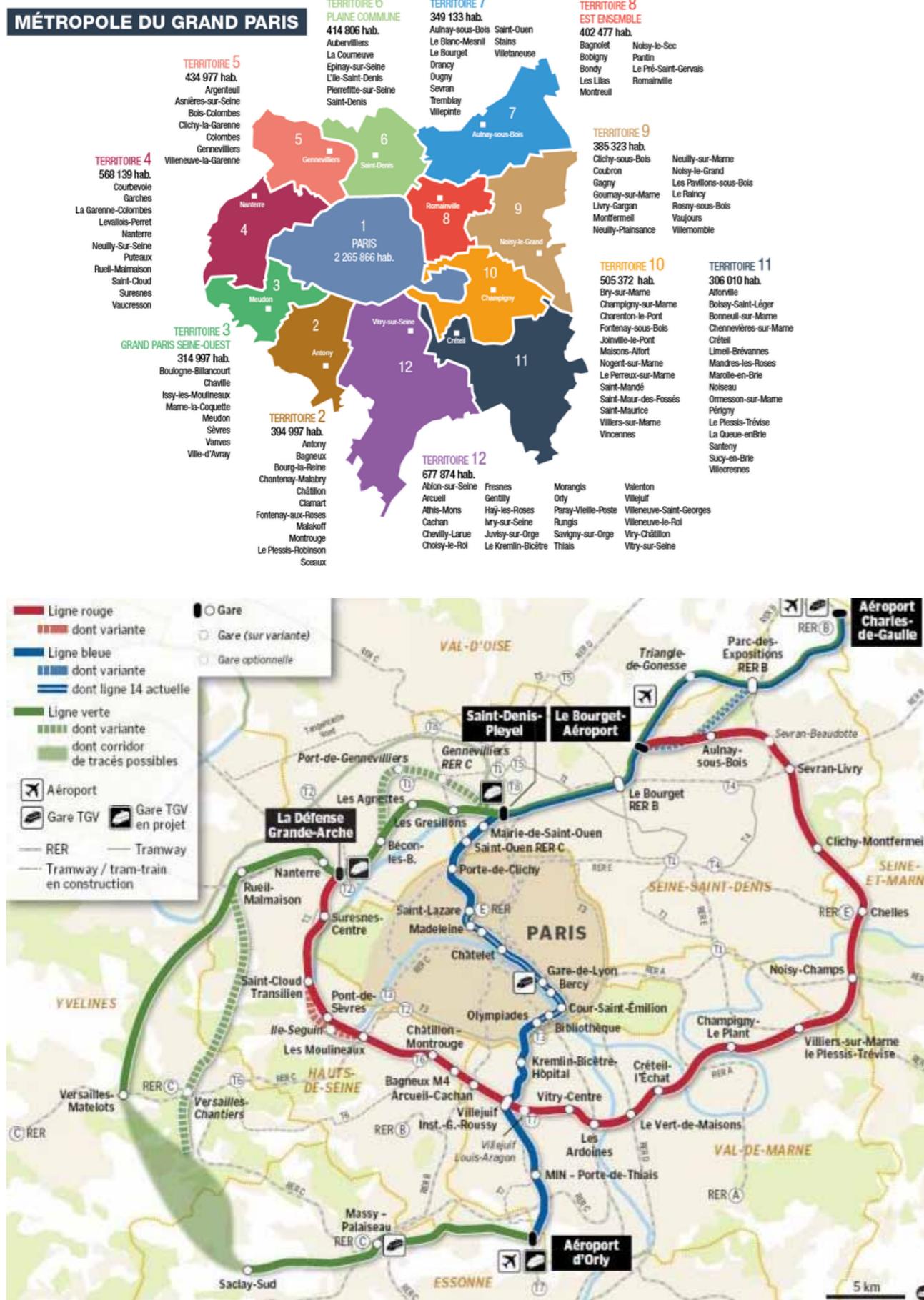
In een kwart eeuw werd Parijs verbouwd met de ingrepen die nog steeds de ruimtelijke kwaliteit van de stad bepalen. Tegenstanders critiseerden zijn brutalisme.

Tussen 1852 en 1870 werd er een nieuw patroon van straten en boulevards door de bestaande stad weggebroken. Dit zorgde voor licht en lucht, verkeersafwikkeling en ondergronds voor waterleiding en riolering. De boulevards, allees en promenades werden in een formele stijl ontworpen en voorzien van bomen en straatlantaarns. Alleen het middeleeuwse Marais (3e Arr) bleef onaangetast. De doorbraken veroorzaakten een grote variatie aan bouwblokvormen. Haussmann zorgde, behalve voor treinstations, ook aan alle kanten van de stad voor nieuwe parken. Deze parken ontwierp Alphand in een romantische landschappelijke stijl: Bois de Boulogne, Parc Monceaux, Parc des Buttes Chaumont, Bois de Vincennes en Parc Montsouris. Daarnaast bedacht hij ook bijbehorend straat- en parkmeubilair.

Bron: www.theguardian.com/cities/2016

Metropole du Grand Paris

Parijs in de 21e eeuw

Metropole du Grand Paris

De Franse president Sarkozy wilde niet alleen -zoals zijn voorgangers- een prestigieus gebouw in zijn naam laten bouwen, hij wil de toekomst van de hele stad Parijs vormgeven.

Daarom nodigde hij in de zomer van **2008** tien vooraanstaande architecten* uit om een plan te maken voor de duurzame groei van Parijs. Hoe ziekt Parijs er over twintig, dertig, veertig jaar uit? De teams moeten een visie leveren op het omvormen van Parijs en zijn voorsteden tot 'metropool van de 21ste eeuw'. In april 2009 werden de plannen in Parijs gepresenteerd. Loco burgemeester Anne Hidalgo (nu burgemeester) vond het raar dat Sarkozy de plannen samenvat tot slechts een nieuw metronetwerk. Architect Djamel Klouche concludeerde dat er aanvullend een "salade mixte" van allerlei losse ideeën uit de plannen wordt opgediend.

* Klouche, Maas, Rogers, Grumbach, Nouvel, Lion, Vigano/Secchi, Castro, Geipel, Portzamparc.

Vigano, Seelen, Castro, Geiper, Portzamparc.
Bron: Tegenlicht VPRO met Winy Maas over architectuurdeelname Grand Paris (2008) is te zien op YouTube.

In Pavillon de L'Arsenal is o.a. Exposition: "Paris, La Metropole et ses projects" met grote maquette. 21, Boulevard Morland, 3e Arr. (vlakbij Ile st Louis) ma t/m zo 10-18.30. www.pavillon-arsenal.com

Strengthen the place of nature within the city

Paris is one of the most dense and mineral cities in the world. To improve its citizens' living environment but also the city's resilience, nature must no longer be confined to parks and gardens but must be extended to the entire city: the Paris of tomorrow will be green.

Grand Paris, past helemaal in het nieuwe Franse model dat de regering wenst te bevorderen. Het beoogt om van Ile-de-France, die momenteel een aandeel heeft van 30% in het bruto binnenlands product, een regio te maken die bij de top behoort van grootste metropolen in de wereld, zowel op economisch gebied, als op het gebied van aantrekkingskracht of verbondenheid. Doel o.a.:

- 70.000 nieuwe woningen (ipv 40.000)
 - 250.000 nieuwe banen
 - nieuwe bestuursvorm in Ile de France; oprichting Metropole Paris op 1 januari 2016
 - 200 km nieuwe (automatische) metro
 - 72 nieuwe treinstations
 - nieuwe tramlijnen, verlenging bestaande metrolijnen en vernieuwing van de RER

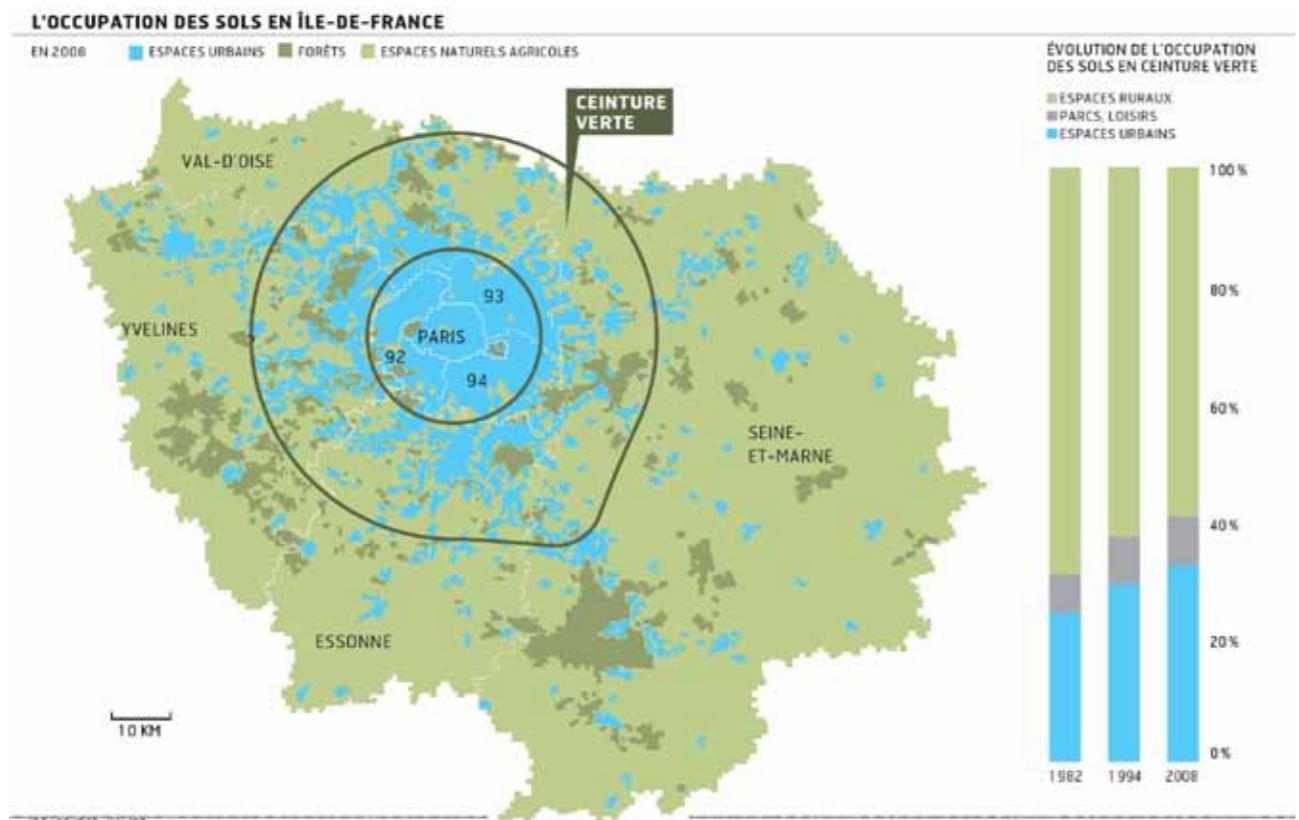
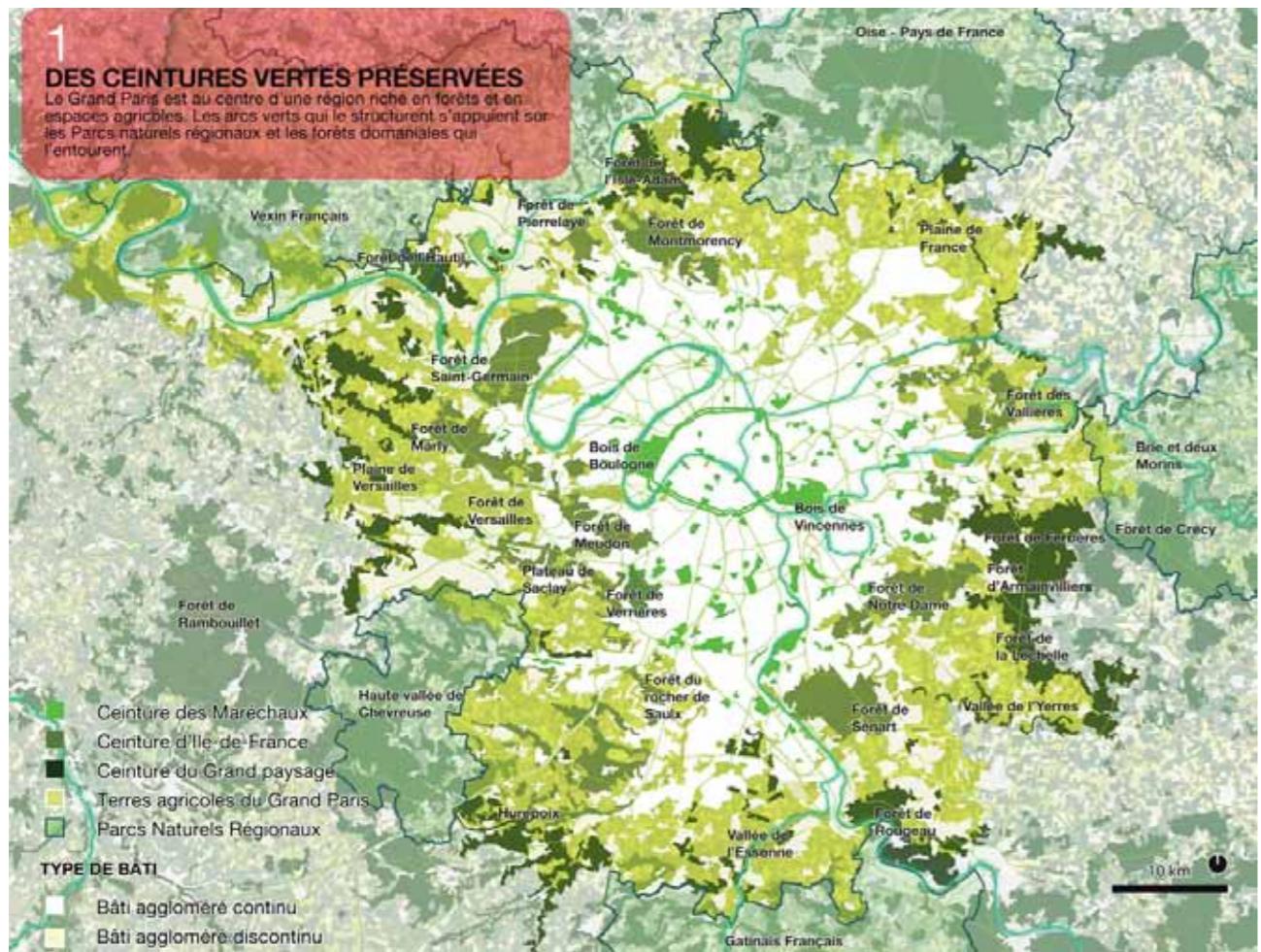
cation of rooftops and walls suitable for revegetation, 1/3 of which will be dedicated to urban agriculture, in particular thanks to data analysis tools.

 - Inventory (through crowdsourcing) of space surrounding buildings suitable for revegetation.
 - Identification of available public space, in school playgrounds, gardens, etc. for the planting of 20,000 trees.
 - Recovery of the Petite Ceinture.
 - Development of an information and collaboration platform on revegetation.
 - Organisation of international conventions on

- Organisation of international conventions on building revegetation in dense cities.
- Launch of a call to projects for building revegetation, favouring innovative and exemplary projects on Paris's built heritage.

Bron: a smart and sustainable Paris

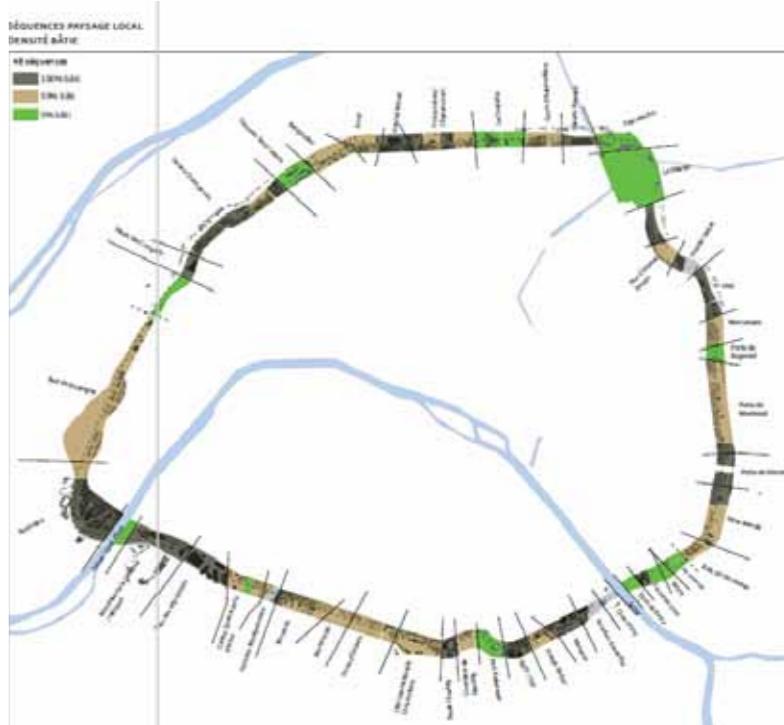
Des Ceintures vertes

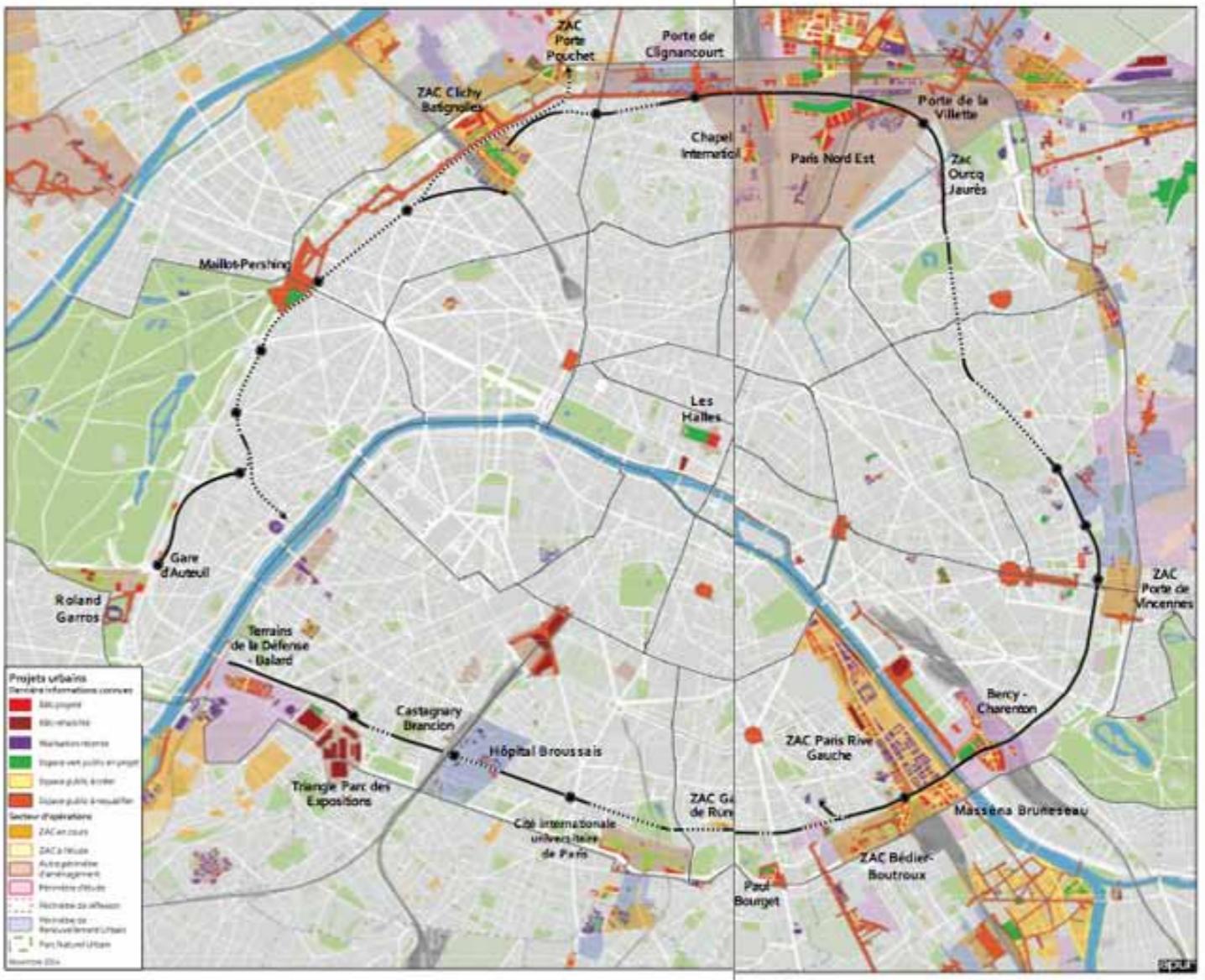
In de regio Parijs worden verschillende groengordels "ceintures vertes" onderscheiden (zie kaartje links).

Direct rondom de historische stad Parijs loopt de "Ceinture Maréchaux", vernoemd naar de stadsringweg die aan de binnenzijde parallel aan de Route Peripherique loopt. Samen met de Peripherique en een groot deel van de oude ringspoorlijn La Petite Ceinture (zie blz 14/15) vormen deze drie infrastructuur elementen een immens grote barrière. En groen is deze zone ook niet te noemen. Alhoewel de Apur* optimistisch stelt dat ca 30% van deze zone "groen" is in de vorm van taluds langs de wegen, parken, tuinen, sportvelden en begraafplaatsen. In de riem (Ceinture) zitten bovendien te weinig en meestal te kleine gaatjes (Portes). Bij allerlei herontwikkelingsprojecten wordt geprobeerd de gaten in de riem groter en groener te maken.

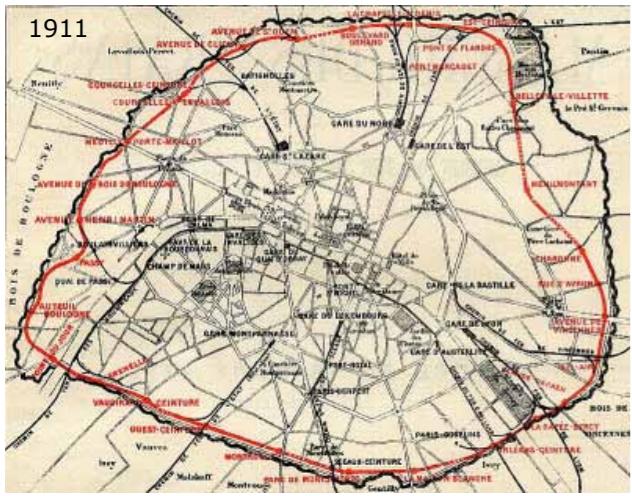
* Atelier Parisien d'Urbanisme onderzoekt, analyseert en ontwikkelt strategieën voor de stad.

Les projets en cours ou à l'étude aux abords de la Petite Ceinture

La Petite Ceinture

A little-known wasteland nearly 35 km long, the Petite Ceinture is an urban phenomenon: an abandoned railway built more than 150 years ago around the centre. "Foxes and various other wildlife use the railway as a passage to get from one place to the other in Paris," says nearby resident Denis Loubaton. A treasure trove for entrepreneurs, graffiti artists and nature-lovers alike, the disused line – Paris's last great green space – also serves as a haven for social recluses and a shelter for the homeless. The line is also dotted with entry points to the Paris catacombs, so it is not unusual for the bucolic peace and quiet to be disturbed by "les cataphiles", as the city's urban explorers are known, rising from the depths of the city's underbelly through secret passageways.

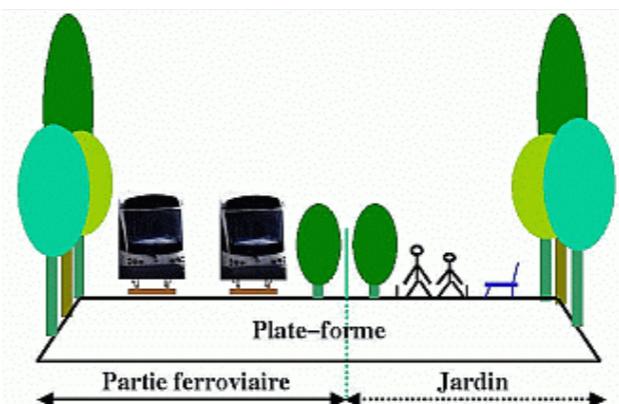
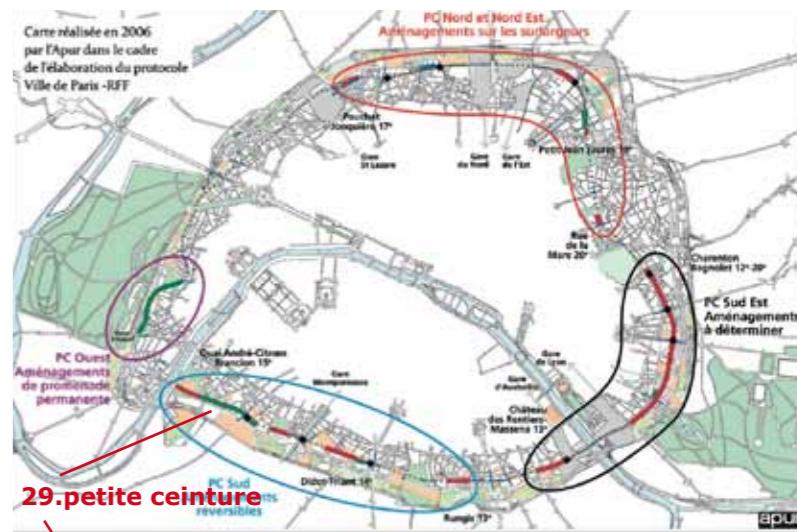
Floating up above and diving deep below the French capital, the Petite Ceinture still boasts 17 stations (there were originally 29). Building started in 1851 and passenger and freight steam trains circulated on the railway from 1862 until it was forced into decline by the development of the Paris Métro and the widespread use of motor vehicles. By 1934, passenger steamtrains were a thing of the past, and in 1993 the railway was completely abandoned.

The 20-year-old Association Sauvegarde Petite Ceinture (ASPCRF) believes in keeping the track as one line, and is campaigning for the revival of public transport along the line to relieve the city's overburdened metro system, stating on its website: "Our association considers that urban ecology doesn't limit itself to planting trees, but must consider a broader approach to the city's functions." The mayor of Paris, Anne Hidalgo has a more commercial vision for the land, however. While she backs the Petite Ceinture's gentrification (in the 15th arrondissement, south of Citroen-Cevennes and in the 17th in Parc Martin Luther King), – it is now a green space that lends itself to strolling and jogging, She sees the many railway's tunnels turned into cinemas, aquariums and the like – against the wishes of Loubaton and his supporters.

De midden in de 19e eeuw gebouwde ringspoorlijn binnen de stadsmuren staat momenteel in de belangstelling. Hier vervoerden stoomtreinen aanvankelijk overwegend goederen. Het ca 35 km lange cirkelvormige traject dat meestal veel hoger of lager dan de omliggende stad ligt, is ongeveer het laatste gebied in Parijs dat geen functie heeft maar "wasteland" is. Ook maken lange en labyrinten van tunnels deel van het traject uit. Een spannende zone in de stad!

project 29. petite ceinture

Op het kaartje hiernaast zijn de groene delen van het traject van de Petite Ceinture toegankelijk, zoals vlakbij Parc Citroen Cevennes. De rode delen zijn nog ontoegankelijk. De meeste gestippelde ondergrondse tunnels zijn om veiligheidsredenen afgesloten. Veel stationsgebouwen hebben andere functies gekregen zoals een restaurant. Onderstaande afbeeldingen zijn o.a. suggesties voor toekomstig gebruik.

rijdende treinwinkel >>

Nieuwe gebouwen

Les Docks - Jacob + MacFarlane (13e Arr)
Cite de la Mode et du Design

verbouwd superblok Vandamme Nord - MVRDV (15e Arr)

Fondation Louis Vuitton - Frank Gehry, B. de B. noord

La Canopee des Halles - Berger, Anziutti (1e Arr)

Housing - Hamonic+ Masson (13e Arr)

Fondation Jerome Seydoux Pathé - Renzo Piano (13e)

La Philharmonie - (19e Arr)
Jean Nouvel distanciert sich von het ontwerp

Ministere de Culture - Francois Soler (1e Arr)

Tour Montparnasse

Paleis van Justitie, Piano

Hoogbouw

In 1973 werd de 210 m hoge Tour Montparnasse in het 15e Arr opgeleverd. Men schrok zo van deze hoge monoliet, dat gebouwen hoger dan 7 verdiepingen 30 jaar lang verboden zijn geweest. In 2008 wil het stadsbestuur (burgemeester Bertrand Delanoë en opvolgster Anne Hidalgo) voor tenminste twee voormalige spoorwegterreinen van deze maximale hoogte afwijken. Ster-architecten mogen aan de rand van de stad hoog gaan bouwen. In Battignolles (18^e Arr, ten N van park Martin Luther King), is een nieuw Paleis van Justitie van Renzo Piano (140 m) in aanbouw. In de zuidrand, bij Place de la Porte de Versailles is discussie over de Tour Triangle van Herzog & de Meuron, die net wat lager is (180m) dan de Eiffel toren. En dan zijn er ook plannen voor twee torens (Tours DUO van 75 en 155 m) langs de Seine in Massena (13^e Arr) van Jean Nouvel.

For Unesco, "it is not just the banks of the Seine, which put Paris on the list as World Heritage Centre, but it is the idea of the scale of the whole city. Paris is a city that was developed in the nineteenth century as a city of just six floors, and this is what has given it its value. It is the most densely populated city: it is denser than New York thanks to its formula of just six floors. The idea of densification with height, this is a mis-conception. A tower, because it needs a lot of services, it needs parking, does not help to make a denser, compact city... This is not a good model. This is not the future."

For defenders of these forthcoming buildings, this is a healthy sign of Paris shrugging off the *Ville Musée* tag and competing in an international market where its real estate offerings are starting to look antiquated and obsolescent. For skeptics, the new developments seem to create a slippery slope, part of a stealthy attack on Paris' visual identity designed to boost developers profits rather than the shared wealth of the city at large. Even in La Défense, where the first of a new wave of towers recently was inaugurated, planned developments are pushing up to levels where they will be visible across large sections of the city. But while the Hermitage Plaza will be the tallest (2 towers of 320m by Norman Foster) of many planned developments in La Défense, this area remains far less controversial for high-rise than plans to build tall within *Paris Intramuros* itself.

Tour Triangle, Herzog & de Meuron

Tours DUO, Nouvel

Hermitage Plaza, Foster

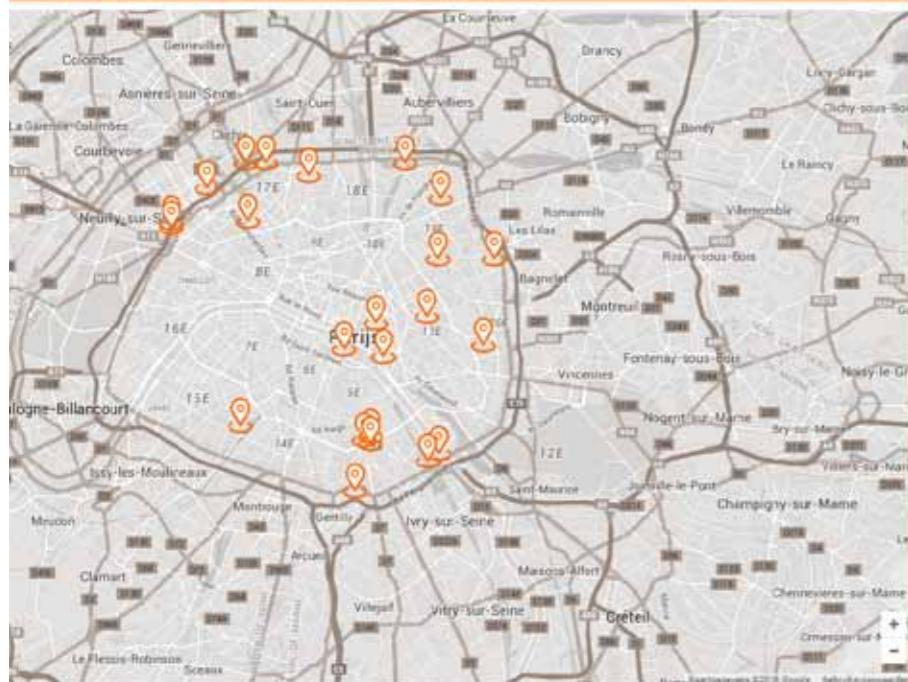

Le plus écolo: la gare Massena (13e Arr) Toren van Babel naast stationsgebouw met daktuin op rest.

Rue Edison met gevelgroen en daktuin. Manuelle Gautrand

Voor prijsvraagliefhebbers:

Op 14 maart 2016 is een **nieuwe** prijsvraag gelanceerd: **Réinventer la Seine**. Een concours international voor 42 locaties langs de Seine tussen het centrum van Parijs en Le Havre. Het gaat om het geven van een tweede leven aan gebouwen en plekken. Zie: www.reinventerlaseine.fr

RÉINVENTER PARIS

Mayor Anne Hidalgo is hoping the most creative architects from across the globe will come up with innovative ideas to help reinvent Paris. The project, entitled "Reinvent Paris", challenges architects to revamp 23 sites in the capital in order to "make the city even more attractive, accessible and environmentally friendly".

Er zijn 75 projecten geselecteerd die nader uitgewerkt moeten worden. www.reinventer.paris/en/

Mille arbres-groupe Ogcic bouwt over de Peripherique

Réinventons nos Places: In 2016 werden er ontwerpen gemaakt om 7 grote pleinen in Parijs her te richten. De oppervlakte verkeersruimte moet verminderen en er moet meer ruimte voor voetgangers, fietsers en veel meer groen komen.

Het gaat om: "mettre en valeur l'architecture et l'histoire des places".

bron: www.paris.fr/actualites/paris-reamenage-des-grandes-places-3413

De Place de la Republique (no 10) is in 2013 conform bovenstaand doel hingericht.

Place des Fêtes

Place Gambetta

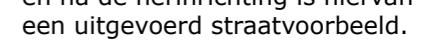
Place de la Bastille

Place de Nation

Place d' Italie

De rue de Rennes (6e Arr) vóór en ná de herinrichting is hiervan een uitgevoerd straatvoorbijd.

Place de la Madeleine Place du Pantheon

Place d'Italie, 13 e Arr

Place Gambetta, 20e Arr

ontwerp Place de l'Opera, 9e Arr. Arch: JDD

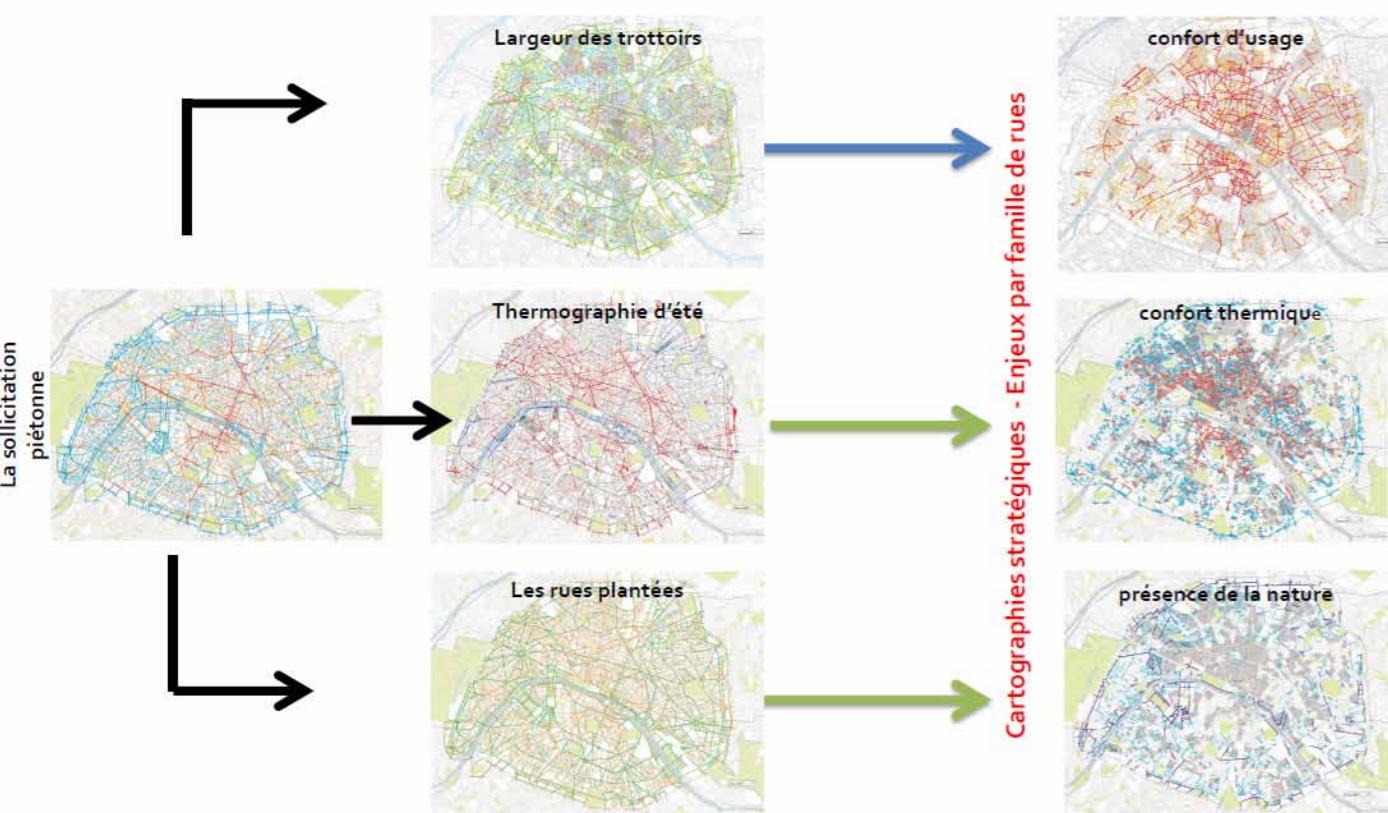
Place de la Bastille, 3e Arr. huidige situatie

new approaches to Parisian public space

Public space in Paris needs to correspond to new issues : improved pedestrian comfort, to enable new uses and forms of appropriation to develop, to contribute to adapting urban spaces to climate changes, to enhance vegetation and optimise water resources.

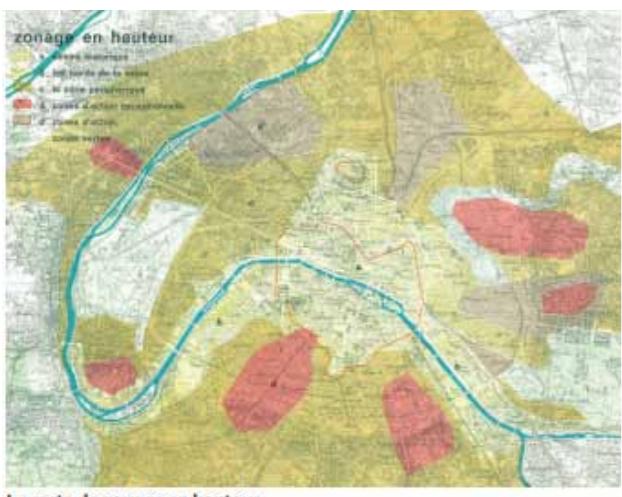
Dealing with these complex challenges calls for a change of approach which implies reconsidering the construction of Parisian public spaces built in the 19th century and re-adapted during the 20th century: cross-section profiles, levelling, materials, pedestrian precincts, areas of vegetation and water. The tool for analysing public space is developed by Apur and puts forward a fresh vision of public space providing new keys for understanding it and strategic maps.

Bron: Espaces publics parisiens, 2014. APUR (Atelier Parisien Urbanisme) www.apur.org

The metropolitan landscape

How far can one see from Paris and which territories include Paris in their landscape? On a metropolitan scale, what shared tools could facilitate the management and regeneration of these landscapes without diminishing their present qualities, but rather enriching them with new features which will form part of the future identity of the metropolis?

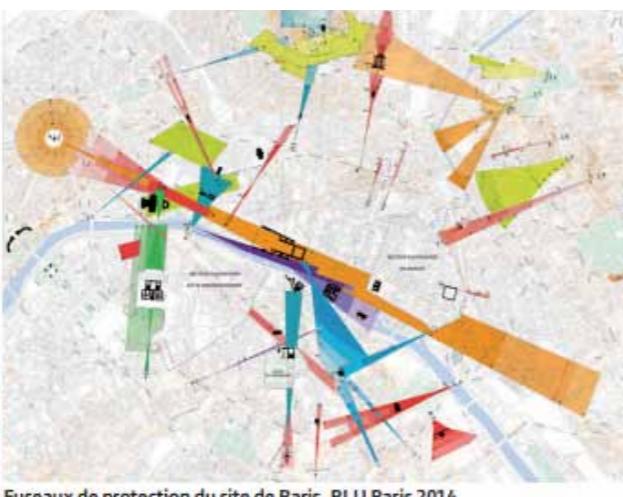

20

La carte de zonage en hauteur

This study aims to respond to these questions by identifying the features making up the shared landscape of Paris and her neighbours, and then putting forward ideas for new, purpose-built and user-friendly tools for building the metropolitan landscapes, which can also be used to measure the impact of future projects on existing landscapes.

Bron: The metropolitan landscape factory 2, APUR, 2014.

Fuseaux de protection du site de Paris, PLU Paris 2014

woensdag 25 mei

woensdag 25 mei om 16.15 uur op spoor 16 van Rotterdam Centraal

16.50 uur vertrek Thalys van spoor 16

19.35 uur aankomst Paris Gare Nord

met bus 31 naar Hotel Ambassadeur (zie route blz 5)

Het 17 e arrondissement heeft vooral een woonfunctie en het Parc Monceau (Alphand) als groene long. Er zijn drie centra die wat levendiger zijn dan de rest van het quartier. Onderweg naar klein parkje Square des Batignolles kom je langs de **Marchée Couvert des Batignolles** (96, rue Lemercier 8.30-20.00 open) met veel Zuid-Europese producten. Rond **Place Clichy** zitten fantastische winkels en restaurants, vooral langs de **Avenue de Clichy** richting M-La Fourché. Het derde epicentrum ligt westelijker rond de kruising **Rue Legendre met Rue Lévis**. Wandelen naar het pittoreske maar toeristische Montmartre, vermijd de Place du Tertre, ga naar quartier Abbesses, is een andere optie.

fietsverhuur donderdag t/m zondag

Fietsverhuur Baja Bikes

8 Avenue Foch (ten westen Arc de Triomphe), 16 e Arr.
tel: +33 (0)6 7705 2623

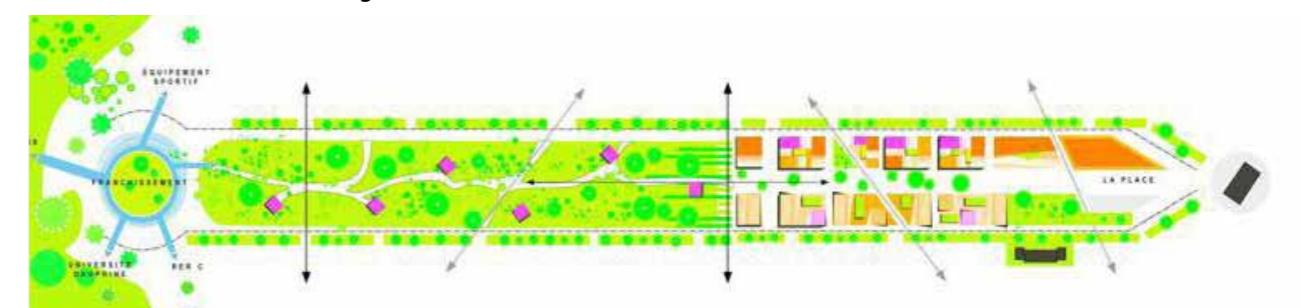
van hotel naar fietsverhuur met bus 31:
van halte Guy Moquet of Moines Davy zonder overstappen naar Place Charles de Gaulle Etoile. (zie blz 5) of

van hotel naar fietsverhuur met de Metro:
op La Fourché met metro 13 naar Place de Clichy;
overstappen op metro 2 naar Charles de Gaulle.

Avenue Foch

proposal Hamonic+Masson architects

Avenue Foch is 1,3 km lang en 140 m breed. De avenue vormt een belangrijke toegangsroute naar het Bois de Boulogne. Een paar jaar geleden zijn er ideeën gelanceerd om van deze ruimte La plus grande promenade de France te maken....Anne Hidalgo (nu burgemeester) lanceerde ze in 2014. Veel omwonenden vinden al die uitzichtpunten en sportvoorzieningen ongewenst. Als we hier onze mening vormen.

21

projecten+programma

hits van toen - klassiekers - nieuwe projecten

woensdag 25 mei:

- 16.50 vertrek Thalys uit Rotterdam
- 19.35 aankomst Paris Nord
- ca 20.30 aankomst in hotel

donderdag 26 mei: noordrand Parijs (fiets)

- 3. Parc Martin Luther King + toelichting
- Fietzen ophalen op Avenue Foch
- 5. Parc des Docks Saint Ouen, Agence Ter
- 7. Jardin d'Eoles, Atelier Corajoud, G Descombes
- 9. **Parc des Buttes Chaumont** + toelichting
- 8. **Parc de la Villette**, Bernard Tschumi e.a.
- 31. Parc Serge Gainsbourg, Agence Territoires
- 18.00 Bureaubezoek Agence Ter
- 10. Place de la Republique, Martha Schwartz e.a.

vrijdag 27 mei: zuidrand Parijs (fiets)

- 2. **Parc Citroën Cevennes**, Provost, Clement e.a.
- 29. Petite Ceinture
- 12. Toit-jardin Vache Noire e.o., Agence Ter
- 13. Parc des Cormailles, Agence Ter
- 14. Boulevard Massena, Grumbach, Desvigne e.a.
- 15. Avenue de France, Paul Andreu/Wilmotte
- 14.30 toelichting Gemeente Parijs
- 16. Jardin Grands Moulins Abbé Pierre
- 1. Les Halles, Philippe Raguin + toelichting

zaterdag 28 mei: Boulogne Billancourt en La Défense-Nanterre (OV)

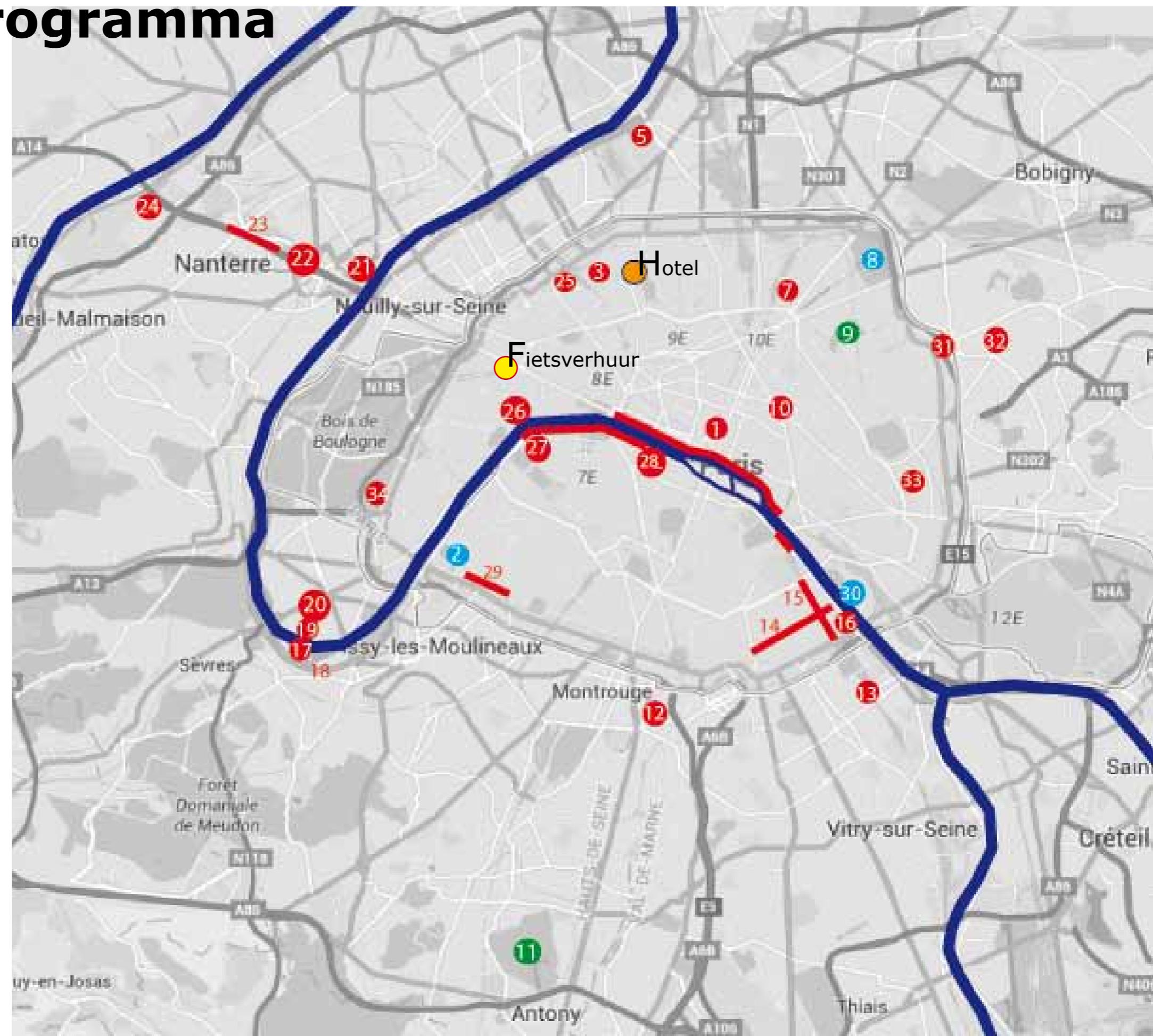
- 20. Cours de Seguin, Patrick Chavannes et Jardins divers
- 19. Parc du Trapèze, Agence Ter + toelichting
- 17. Jardin en l'ile de Seguin, Michel Desvigne
- 18. Bords et berges de la Seine, Ilex paysage
- 21. Place des Saisons, OLM
- 22. Jardins de l'Arche, AWP
- 23. Terrasses de Nanterre, AWP
- 24. Parc Chemin d'ile Nanterre, Mutabilis
- gezamenlijk diner

Zondag 29 mei: oevers van de Seine (fiets)

- 25. Flower Tower, Edouard Francois
- 26. Jardin Palais de Tokyo
- 27. Musee du Quay Branly, Gilles Clement ea
- 28. Berges, bords et quais de la Seine
- 31. Hippodrome, Péna Paysages
- 15.00 fietsen inleveren op Avenue Foch
- 16.30 vertrek uit hotel
- 18.20 vertrek Thalys
- 21.02 aankomst in Rotterdam

Extra projecten in gids (niet in programma)

- 11. **Parc de Sceaux, Le Nôtre**
- 30. **Parc de Bercy**, Bernard Huet e.a.
- 32. Parc Lucie Aubrac, Agence Ter
- 33. impasses Eden Bio, Edouard Francois

Adélaïde: notre guide

Adélaïde Dupré de Pomarède heeft twintig jaar (1995 - 2015) voor Parijs gewerkt. Ze was betrokken bij verschillende prestigieuze projecten zoals de renovatie van het stadspark 'Tour Saint-Jacques' (het eerste van de negentien stadsparken die Alphand onder Haussmann heeft gerealiseerd), de restauratie van de tuinen van het huis waar Victor Hugo tijdens zijn verbanning naar het eiland Guernsey heeft gewoond en de herinrichting van het Léon Blum plein waar la mairie van het 11e arrondissement is gevestigd.

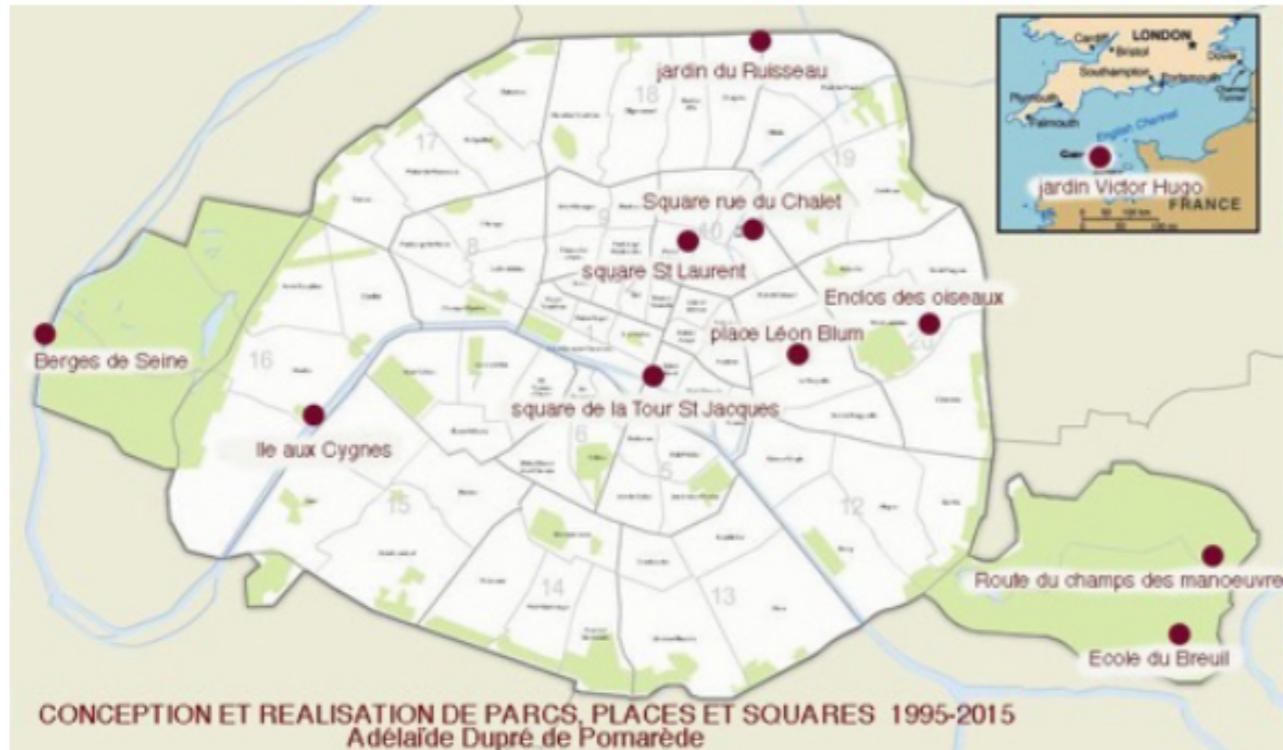

Ze heeft in samenwerking met stedenbouwkundigen, architecten en stadssociologen deelgenomen aan het Grand Project de Renouvellement Urbain (GPRU), een stadsvernieuwingsproject van toonaangevende wijken in Parijs (Seine Rive Gauche, Batignolles, Paris-Nord). Voor de gemeente Parijs stelde Adelaide programma's voor de inrichting van de openbare ruimte op en organiseerde ze openbare aanbestedingen. In haar dubbele rol als opdrachtgever en uitvoerder heeft ze haar deskundigheid op zowel politiek, financieel als administratief terrein weten in te zetten binnen de specifiek hoofdstedelijke context.

Haar creaties worden gewaardeerd om hun creativiteit, hun poëtische zeggingskracht, de wijze waarop ze aansluiten bij de behoeften van de inwoners en hun ecologische en duurzame karakter.

In 2008 heeft ze deelgenomen aan het Festival International des Jardins de Chaumont rond het thema 'Jardins en partage' (Tuinen om te delen).

Donderdag 26 mei noordrand

08.30 te voet vertrek uit hotel naar ingang Parc Martin Luther King, rue Cardinet (zie X op parkplattegrond blz 29)
09.00-10.30 3. Parc Martin Luther King + toelichting Jacqueline Osty

10.30 fietsen halen: met bus 31 (halte in rue Guy Môquet) naar Place Charles de Gaulle **of** naar Metrohalte-Brochant en met lijn 13 naar M-Place de Clichy; overstappen op lijn 2 naar M-Place Charles de Gaulle. Fietsverhuur Baja Bikes, 8 Av. Foch (zie blz 21).

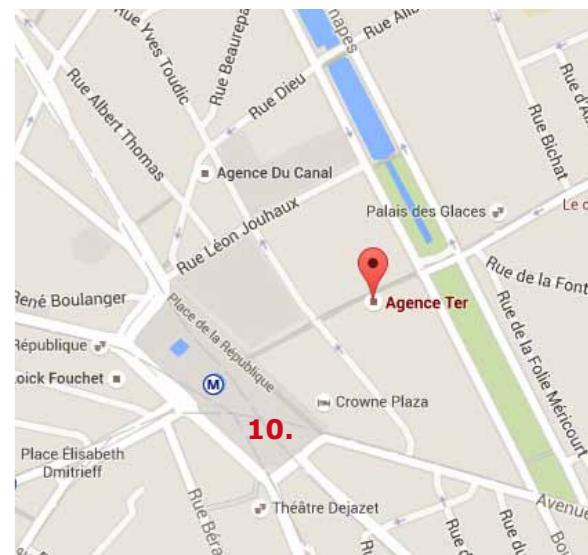
11.00 vertrek op de fiets
11.30-12.30 5. Parc des Docks Saint Ouen, Agence Ter
13.00-13.45 7. Jardin d'Éoles. M. Corajoud. G. Descombes

14.00-15.00 9. Parc des Buttes Chaumont + toelichting chef-jardinier Claude Rouanet (start: Mairie du 19e Arr: Place Armand Carrel zie X blz 36: ten N v h park)

15.15-16.30 8. Parc de la Villette, Bernard Tschumi e.a.
16.45-17.30 31. Parc Serge Gainsbourg, Agence Territoires

18.00-19.00 Bureaubezoek Agence Ter + toelichting Olivier Philippe of Henri Bava.

Na 19.00 10. Place de la Republique, TVK/Martha Schwartz
Diner op eigen gelegenheid

Atelier Jacqueline Osty & Associes

77 rue de Charonne
Paris 75011 (11 e Arr)
FRANCE
Phone: +33 1 43 48 63 84
www.osty.fr

The Atelier Jacqueline Osty & associés (ca 10 persons) is the continuity of the Agence Jacqueline Osty, created in 1985.

After several years of great achievements to its credit – especially the Boulevard Richard Lenoir in Paris and the Parc Saint Pierre Amiens – the landscape architect Jacqueline Osty is given more numerous and diverse projects. Her work is appreciated for its design, for its mastery of a form of the French landscape and particular attention paid to the multiplicity of uses in the public space.

Today the Atelier is not only working on the landscape, the heart of its business, but also in the field of urban planning and urbanism.

Prix & distinctions (selection)

1994 / Prix de l'aménagement urbain catégorie Parcs & Jardins pour le Parc St Pierre à Amiens

2004 / Grande Médaille d'argent – Fondation académie d'architecture

2005 / Prix du Paysage avec la Ville d'Amiens pour le Parc St Pierre

2009 / Grand Prix national EcoQuartier avec la ville de Grenoble pour le parc de Bonne

2012 / Rosa Barba Prize, Finalist pour le Parc Martin Luther King-Clichy Batignolles

2012 / Victoires du Paysage, Prix spécial "Quand le jardin construit la ville" avec la ville de Paris pour le Parc Martin Luther King-Clichy Batignolles.

2014 / Prix Départemental d'architecture et d'aménagement paysager de la Vendée 2014 : Prix de l'aménagement paysager pour le front de mer des Sables d'Olonne

2014 / Grand Prix d'architecture et d'urbanisme de Haute Normandie 2014 :
Prix de l'aménagement pour l'aménagement des bords de Seine, presqu'île Rollet.

Andere projecten (zie afb hiernaast):

- Boulevard Richard Renoir, 11e Arr Paris
- Zoological Park, Paris
- Rollet Parc bij Rouen

Ode to the landscape architect:

Living in the big city would be very tough if there weren't any parks and landscapes. Built over 13 years and in two phases, the Martin Luther King Park plays a major role in the Clichy Batignolles area of Paris. Each part of the project has a different purpose, and the planners cleverly put the natural energy of the sun and wind into action. Considering that precious rainwater is recycled, and that landscape architecture is in the forefront, this park certainly deserves to carry the title of a supreme

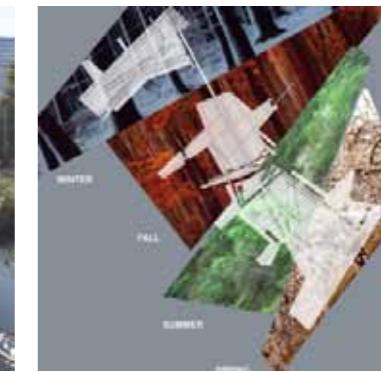

3. Parc Martin Luther King Clichy Batignolles 17 e

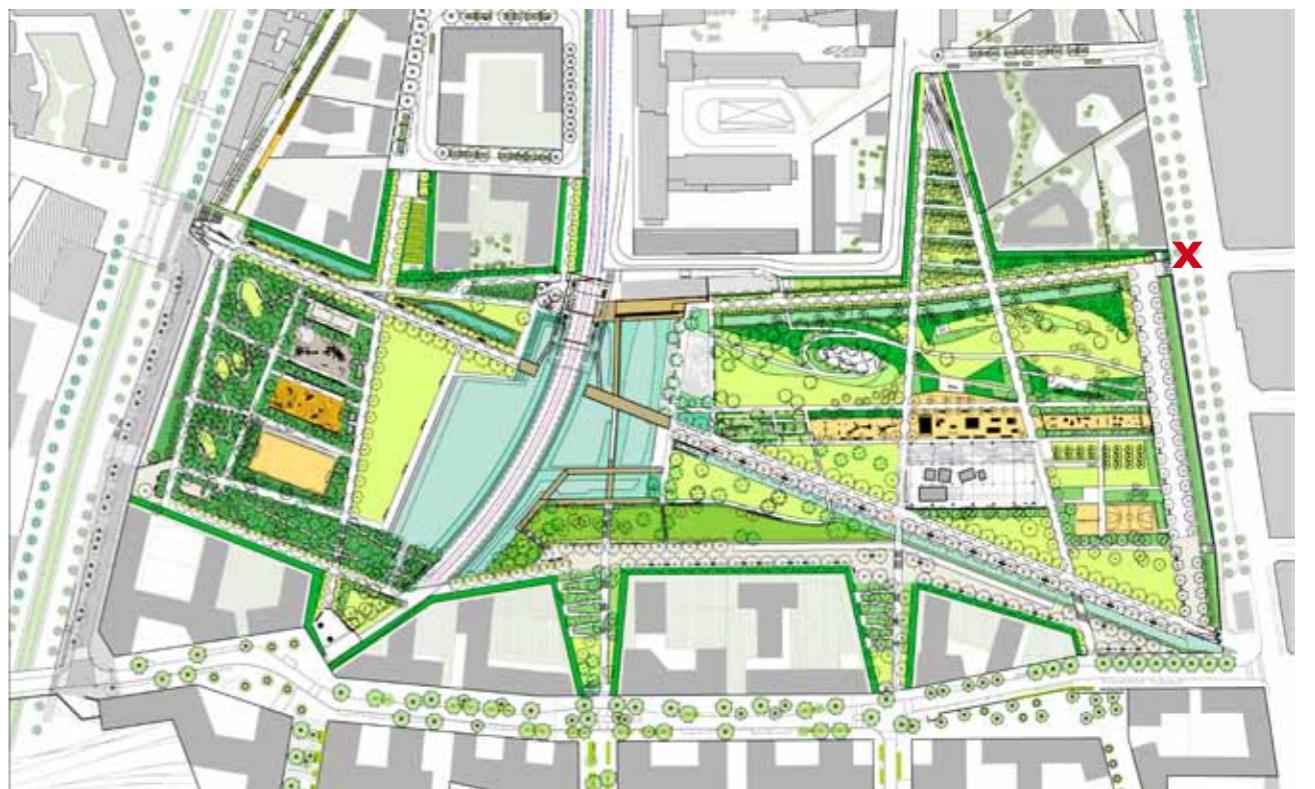
ontwerp: Jacqueline Osty, 4-10 ha
jaar van uitvoering: 2005-2017

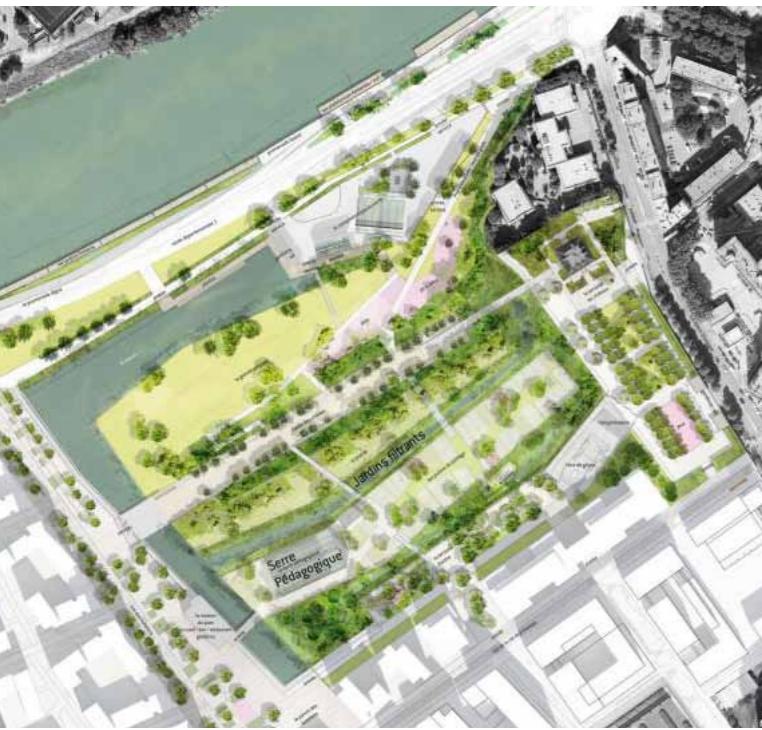
Een terrein waar vroeger pakhuisen, opslagloodsen en spoorlijn lagen is veranderd in een energieneutraal park. De daken van de publieke gebouwen hebben zonnecollectoren die ook voor parkverlichting zorgen. Het park is fasegewijs aangelegd en zal uiteindelijk 10 ha groot worden. Drie thema's zijn vormgegeven: de seizoenen, sport en water. In de beplantingskeuze, een veelheid aan functies en een regenwaterbergings- en zuiveringssysteem (wat opgepompt kan worden door een windmolentje) wordt aan deze aspecten aandacht besteed. Centraal ligt een groot grasveld met irrigatiesysteem. Het historische treintrace van de Petite Ceinture, te herkennen aan de houten bielzen en het verhoogde terras, loopt gebogen door een grote waterpartij. openingstijden van het park: 8.00- 20.30

Interview met Jacqueline Osty:
https://www.youtube.com/watch?v=Dbdr2O_n3f8

p.s. Aan NW zijde, is hoge nieuwbouw van Paleis van Justitie van Renzo Piano in aanbouw.

5. Parc des Docks Saint Ouen

Saint Ouen, 12 ha

ontwerp: Agence Ter

jaar van uitvoering: 2010-2013

The Parc Saint Ouen is both a public landscape and eco-agricultural museum. The park creates a link between the river Seine and the new suburb of Saint Ouen. The design of the park is an interweaving system of raised terraces and sunken floodable areas. Agence Ter have here employed clever tactics in which water-sensitive urban design, retention, storage and cleansing of storm water on site as well as from adjacent urban developments, are intertwined with urban cultivation.

French civic landscape traditions often involve intense maintenance regimes in the true sense of public gardens. Unlike most parks where garden maintenance routines are carried out entirely by municipal works crews, here schoolchildren, residents and various community associations share in these care regimes. Community allotment gardens weave across the site, juxtaposed with green infrastructure, biodiversity meadows, a grassed events terrace, grand allée, playgrounds, skate parks and promenades. The usual geometric order of the French civic domain is here messy but striking. Greenhouse pavilions serve as community learning kitchens. The allotment gardens are places for exchange. Parts of the park are deliberately not programmed and offer the possibility of enrichment with future needs.

Bron: *Architecture Timed. Designing with time in mind*, John Wiley & Sons, 2016

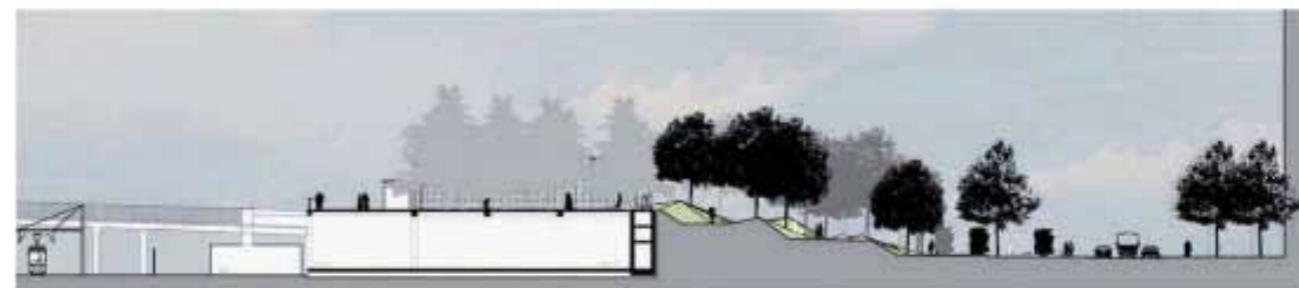
7. Jardins d' Éole

19e Arr
(Parc de la Cour du Maroc) 4,2 ha

ontwerp: Michel Corajoud, Georges Descombes e.a.

jaar van uitvoering: 2006

Het parkontwerp is geïnspireerd op het voormalige spoorwegemplacement en bestaat uit veel parallele lineaire structuren. Een loopbrug, uitkijkplatform, containerachtige service-paviljoens refereren hier ook aan. Een hoge loopbrug met terrassen verbindt de twee delen. De hoogteverschillen maken het park afwisselend en aantrekkelijk. De wensen van de omwonende gebruikers hebben geresulteerd in speelen sportterreinen, een podium, kanaal, grote weide, kunstmuur, vaste plantentuin etc.

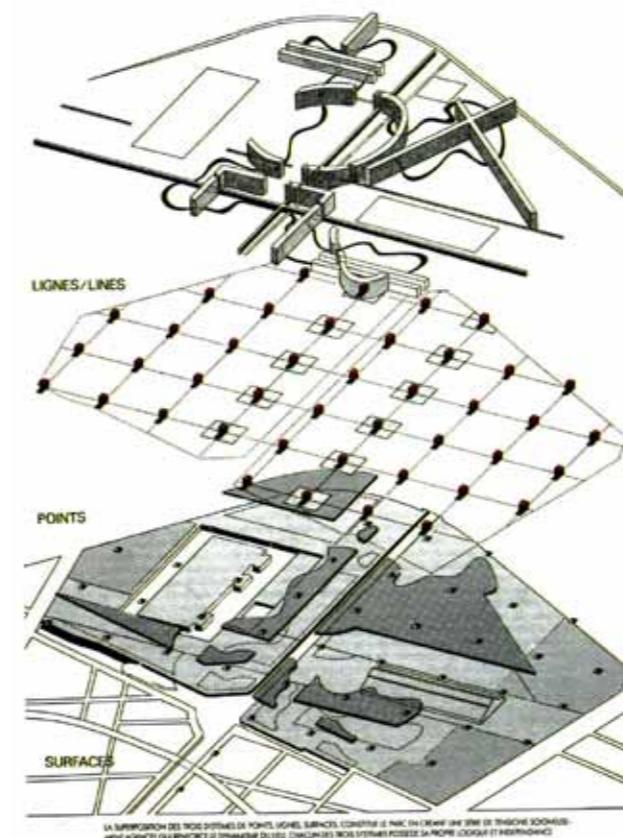
8. Parc de la Villette

19e Arr

ontwerp: Bernard Tschumi e. a., 55 ha
jaar van uitvoering: 1983-1998

PLAN DE LA VILLETTÉ

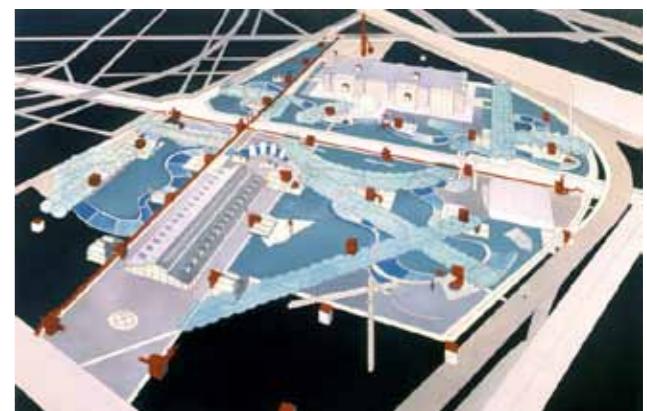

Het Parc de la Villette is aangelegd op een oud slachthuisterrein van 55ha. Het prijsvraag winnende ontwerp van Tschumi in 1983 bestaat uit een aantal lijnen en punten (rode follies) om het park te structureren. Er zijn ter oriëntatie twee hoofdassen: van oost naar west (canal de l'Ourcq) en van noord naar zuid (het golvende dak). Het parkmeubilair is van Philippe Starck. Twaalf verschillende thematuinen van verschillende architecten en paysagisten langs de door het park slingende "promenade des jardins" zorgen voor een afwisselende filmische opeenvolging in dit groene gebied waar verder veel grote gebouwen en attracties staan.

The design for the Parc de la Villette was selected from over 470 international competitors. The objectives of the competitions were both to mark the vision of an era and to act upon the future economic and cultural development of a key area in Paris. As described in the competition, La Villette was not intended as a simple landscape replica; on the contrary, the brief for this "urban park for the 21st century" developed a complex program of cultural and entertainment facilities.

La Villette could be conceived of as one of the largest buildings ever constructed – a discontinuous building but a single structure nevertheless, overlapping the site's existing features and articulating new activities. It opposes the landscape notion of Olmsted, widespread during the 19th century, that "in the park, the city is not supposed to exist". Instead, it proposes a social and cultural park with activities that include workshops, gymnasium and bath facilities, playgrounds, exhibitions, concerts, science experiments, games and competitions, in addition to the Museum of Science and Technology and the City of Music on the site. At night during the summer, the broad playing fields become an open-air movie theater for 3000 spectators.

Bron: Tschumi Architects www.tschumi.com

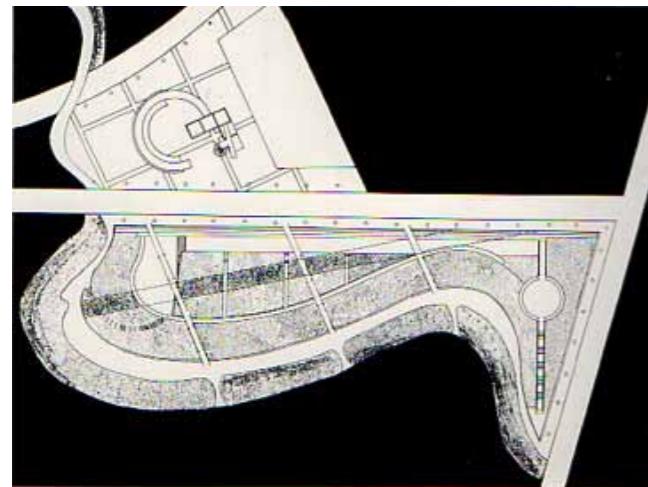

Parc de la Villette 19e Arr

Jardin des Bambous (F op overzicht)
ontwerp: Alexandre Chemetoff en Daniel Buren
jaar van uitvoering: 1987

Geïnspireerd door diverse experimenten met "de elementen" voor een optimaal micro-klimaat, heeft Chemetoff een reeks tuin-follies gemaakt die door het geometrische patroon van het park meandert. Ca 40 soorten bamboe groeien verdiept en daardoor beschut, verwarmd door een zuidmuur. De tuin is afgeschermd van omgevingsgeluid; dat van kabbelend stromend water is rustgevend.

Bron: *De stad, een landschap, Franse landschapsontwerpen. Fac Bouwk, Delft, 1992*

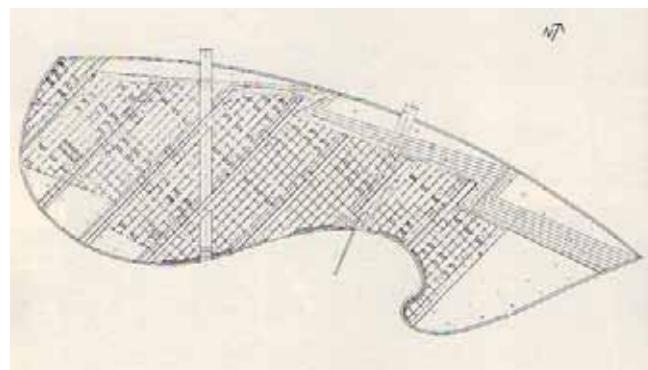

Cylindre sonor, Bernard Leitner ^

Jardin de la Treille (E op overzicht)
ontwerp: Latitude Nord (Laurence Vacherot et Gilles Vexlard) 1500m²
jaar van uitvoering: 1987

Een wijnaard maken op 1500m² middenin Parijs lijkt een absurd idee. Deze ontwerpers hebben er ervaring mee. Ze maakten een technische constructie bestaande uit metalen palen en spandraden op een verhoogde bak met hierin betonnen terrassen die afgieten naar een waterbassin. De weelderig groeiende wijnranken zorgen voor een mooi contrast.

Bron: *Paysages, Linda Leblanc, Jacques Coulon. Le Moniteur, 1993.*

Stichting het Panorama Parijs 1990

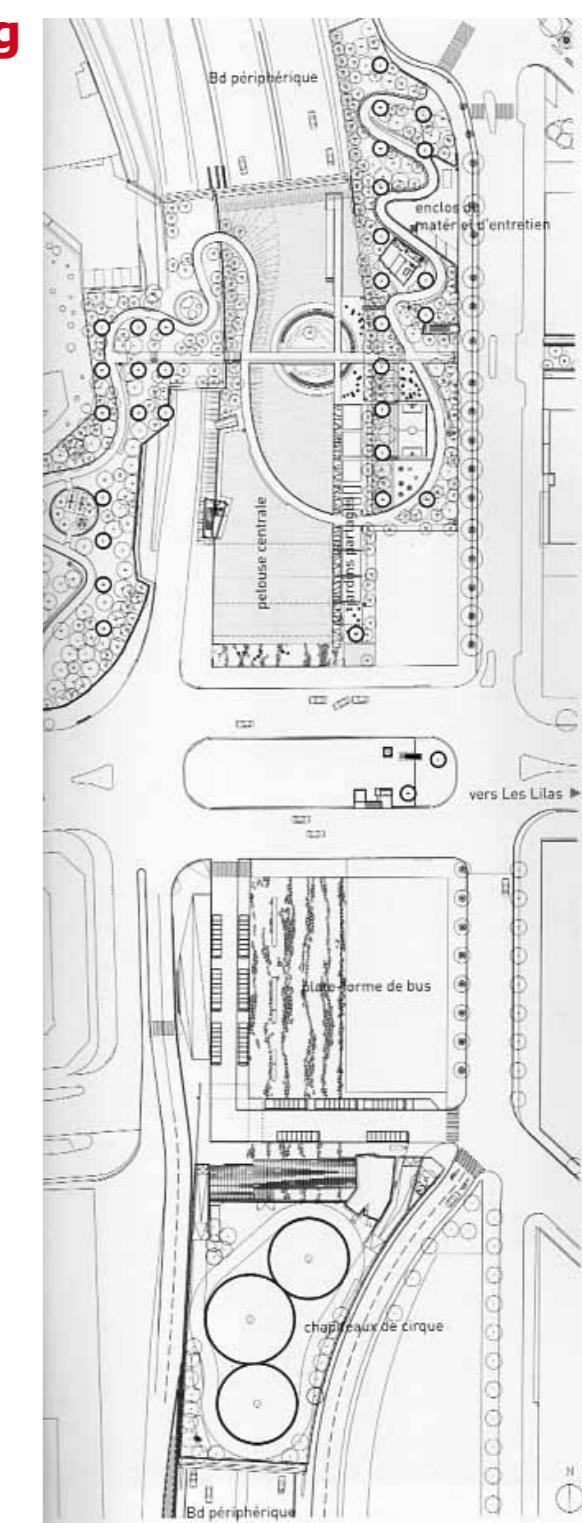
31. Parc Serge Gainsbourg

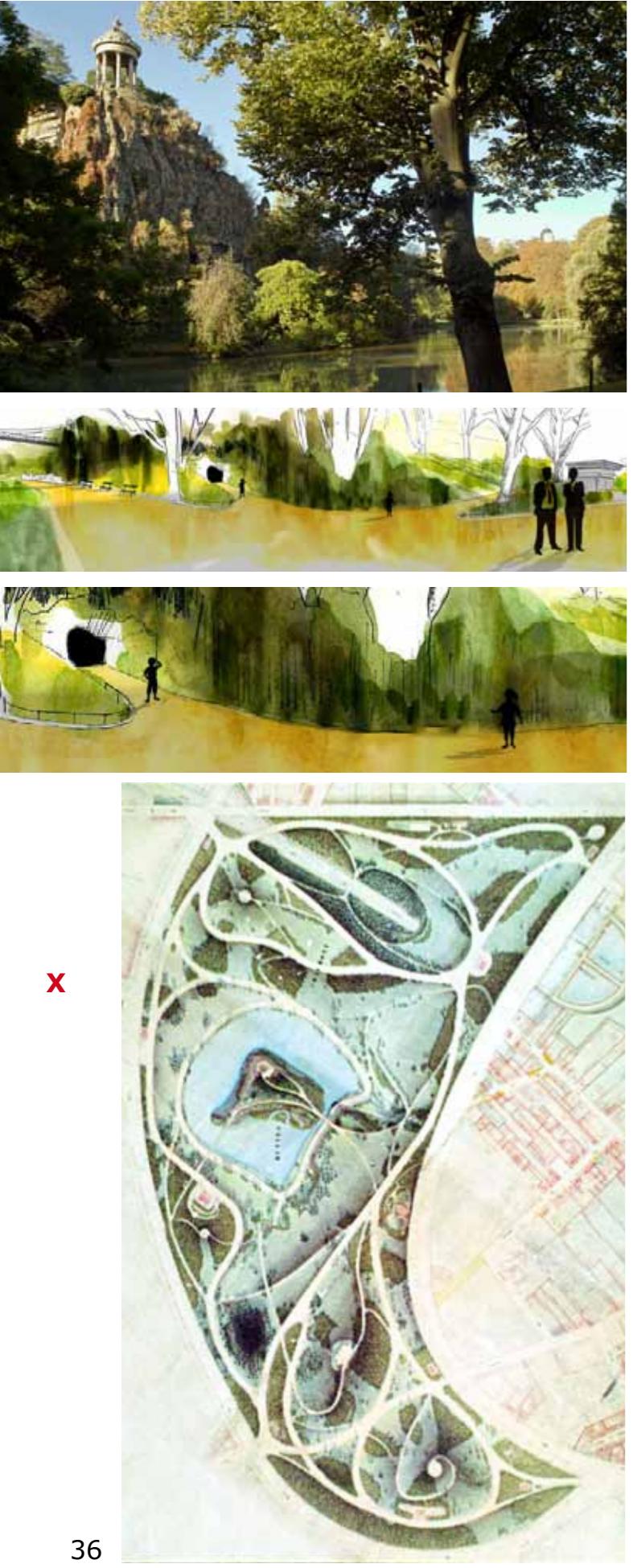
20e Arr. 2,4 ha

ontwerp: Territoires paysagistes
jaar van uitvoering: 2008/11

Acquiring new surfaces by covering the ring-highway is a unique chance to bring Paris back into contact with its suburbs. However, this is not simply a topic of filling up the space, of closing the gap but much more of opening up an old frontier. Previously separated districts need to be connected, a new centre needs to be created. The history of the deep and large cut of the ancient fortification and today's ring-highway is translated by an open space: a luxury in one of Europe's most expensive cities.

Here it becomes a vast meadow which is connected to its history as well as to its geography by visual axis to distant and nearby landscapes. Along the principal path numerous activities bring people together: playgrounds, a sports field, sun decks, common gardens. The project is designed to play a major role in the inner-city ecology with a self-sufficient water management and a choice of plants based on investigations in surrounding fellow spaces which harbour a surprising high abundance of species. While responding to all of the functional needs, the garden also intends to relate its role in Paris urban ecology to its visitors. The autonomous water management can be experienced on the surface along with the diverse vegetation and the sustainable maintenance.

9. Parc des Buttes Chaumont 19e Arr. 24.7 ha

ontwerp: Haussmann, Alphand
jaar van uitvoering: 1867

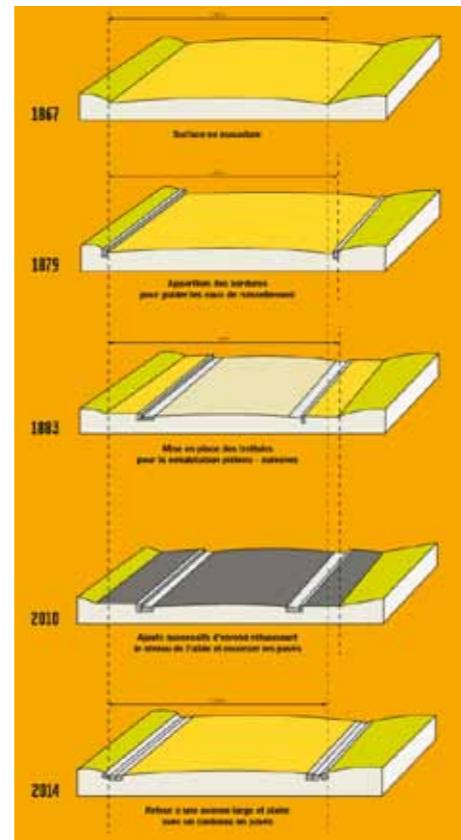
Dank zij de geografische ligging met veel hoogteverschillen zijn er vanuit het park veel Panoramische uitzichten. Het is daarom ook favoriet bij de Parijsenaars voor een wandeling of picknick in de weekenden.

Het terrein was begin 19 eeuw heel wat minder aantrekkelijk. Criminelen werden hier aan galgen opgehangen. Later was er een kalksteengroeve en tot 1862 een vuinisbelt.

Keizer Napoleon III besloot voor de in dit stadsdeel wonende arbeiders ook een park aan te leggen. De baron George-Eugène Haussmann en landschapsarchitect Adolphe Alphand, die ook samenwerkten aan nieuwe boulevards en 4 andere stadsparken in alle hoeken van Parijs, ontwierpen het park in 1863. Met dynamiet werden dramatische reliefs gemaakt in de kalksteenrotsen. Vanaf een 32 m hoge rots, met tempel van Sybille, stort een waterval in een cirkelvormig meer. In 1867 werd het park geopend.

Ter ere van het 150 jarig bestaan wordt het park van 2013 tot 2016 in originele staat hersteld. Behalve de waterhuishouding waar een gazon-sproei-installatie deel van uitmaakt, het vervangen van het huidige parkmeubilair door elementen in de oorspronkelijke 'second empire' stijl, het renoveren van nep-houten hekwerken en nep-rotsen worden de trottoirs langs de allees verwijderd en krijgen ze de oorspronkelijke zandkleurige toplaag terug.

Oplevering: maart 2016.

10. Place de la République 3e Arr, 3.6 ha

ontwerp: Trévelo & Viger Kohler
arch. en Martha Schwartz Partners
jaar van uitvoering: 2013

It is the one of the biggest squares in Paris, and some would say the best: the historic and symbolic Place de la République. "My predecessors handed the square over to the car. We wanted to put beauty, the values of the République, and a joie de vivre at the heart of this transformation," the socialist mayor Bertrand Delanoë said as he strolled around the square on a Sunday morning in 2013 shaking hands with people. "*Our team's proposal restores the civic relevance to the plaza by improving its ability to sustain a moving population, while providing a reason to linger to a non-moving one. By unifying the disparate parts of the site and redirecting vehicular traffic away and around the central core, we have reclaimed a large functional surface that can support a range of activities and urban programs*" said Martha Schwartz.

The design is based on the concept of an open space with multiple urban uses. The elimination of the traffic circle frees the site from the dominating constraint of motor vehicle traffic. The creation of the concourse marks the return of calm in an airy, uncluttered, two-hectare space. The statue of Marianne, the reflective pool, the pavilion and the rows of trees form a strong axis. The surface consists of paving slabs of different colours and sizes. The shady areas of the square are paved mostly in darker colours, 10,8 wide terraces at the back of the esplanade. The square is unified by the single grand compositional movement and the one inorganic surface treatment. This unity helps to define three distinct sections: the urban garden of over 2,000 square metres, planted and organised into several sub-areas; the central concourse of almost 12,000 square metres, which is 35 metres wide with the statue de la République as the focal point; and the continuity of all the boulevards, with the road system on three of its sides and the widened pavement.

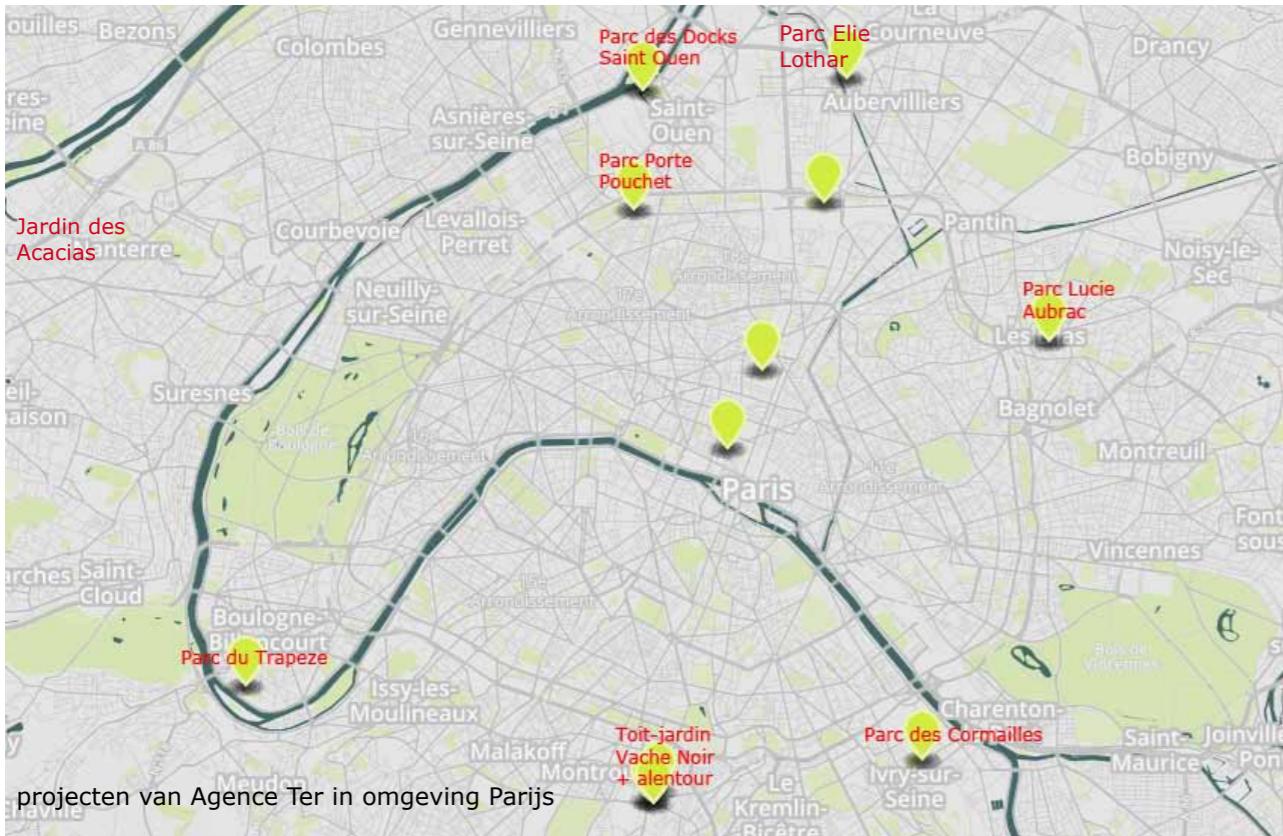
agenceter

20, rue du Faubourg du Temple
75011 PARIS (4e Arr.) zie kaartje blz 27
escalier A, 3ème étage
tel : +33 1 43 14 34 00
www.agenceter.com

vlnr: Henri Bava, Michel Hoessler, Olivier Philippe.

Agence Ter (terre=grond, bodem) is in 1986 in Parijs opgericht in een periode met een nieuwe generatie landschapsarchitecten van de Ecole Nationale Supérieure du Paysage onder leiding van Michel Corajoud. Het was ook het begin van een periode met prijsvragen die veel creativiteit opleverden. Terwijl in Duitsland de ecologen biotopen ontwierpen, hielden de Fransen zich al met de stad bezig.

p.s. In 1990 bezocht de Stichting het Panorama het bureau en o.a. het project Jardin des Acacias in Nanterre met hippe lichtmasten die er nog steeds staan! Het parkje (zie afb) ligt vlakbij het Parc Chemin d'ile Nanterre aan het einde van de as vanuit La Defense.

ruimte voor aantekeningen

We bekijken bijna iedere dag een project van Agence Ter in Parijs: op donderdag Parc des Docks in Saint Ouen; op vrijdag in de zuidrand daktuin en rotonde Vache Noire en het park des Cormailles; op zaterdag het eco-park du Trapeze in Boulogne Billancourt. De onderdoorgang van de periferique Porte Pouchet, vlak bij ons hotel, moet nog uitgevoerd worden.

Er werken ca 50 mensen. Ze hebben nevenvestigingen in Frans Guyana en Karlsruhe. In hun werken speelt de context (territoir) van de opgave een grote rol. Ecologische waarden en potenties evenals culturele aspecten bepalen de structuur, daarna komt de vormgeving pas. "In this secular, irreligious times, territory is perhaps the last anchor that can hold us in deep connection with our context in the world".

Bron: Territories, from landscape to city. Lisa Diedrich, editor. Birkhauser.

Vrijdag 27 mei

08.30 vertrek met fiets

09.30-10.30 2. Parc André Citroën, Alain Provost, Gilles Clement e.a.

29. Petite Ceinture (blz 15)

11.00-12.00 12. Vache Noire e.o., Agence Ter

(via Boulevard Marechaux - Kellerman en 14. Massena)

12.30-14.00 13. Parc des Cormailles, Agence Ter

14.15-14.30 15. Avenue de France

14.30-16.00 toelichting Gemeente Parijs, 103 Avenue de France (zie X blz 40 en 48)

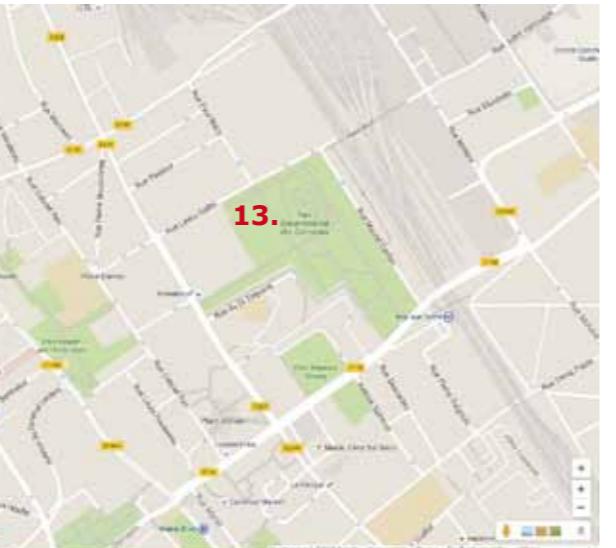
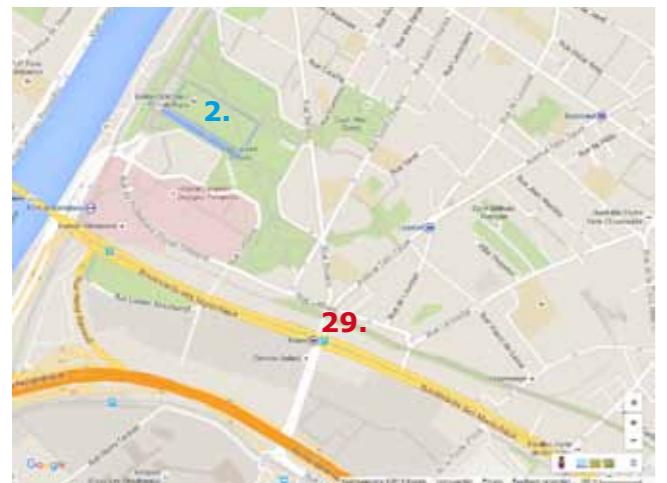
door Delphine Biot, Sophie Dobler en Jerome St Chely over o.a Petite Ceinture, Bords de la Seine, bewonersparticipatie en wethouder over het 20 e Arrondissement.

16.30-17.30 16. Jardins Grands Moulins Abbé Pierre, d'ici-la (Patricia Perrier)

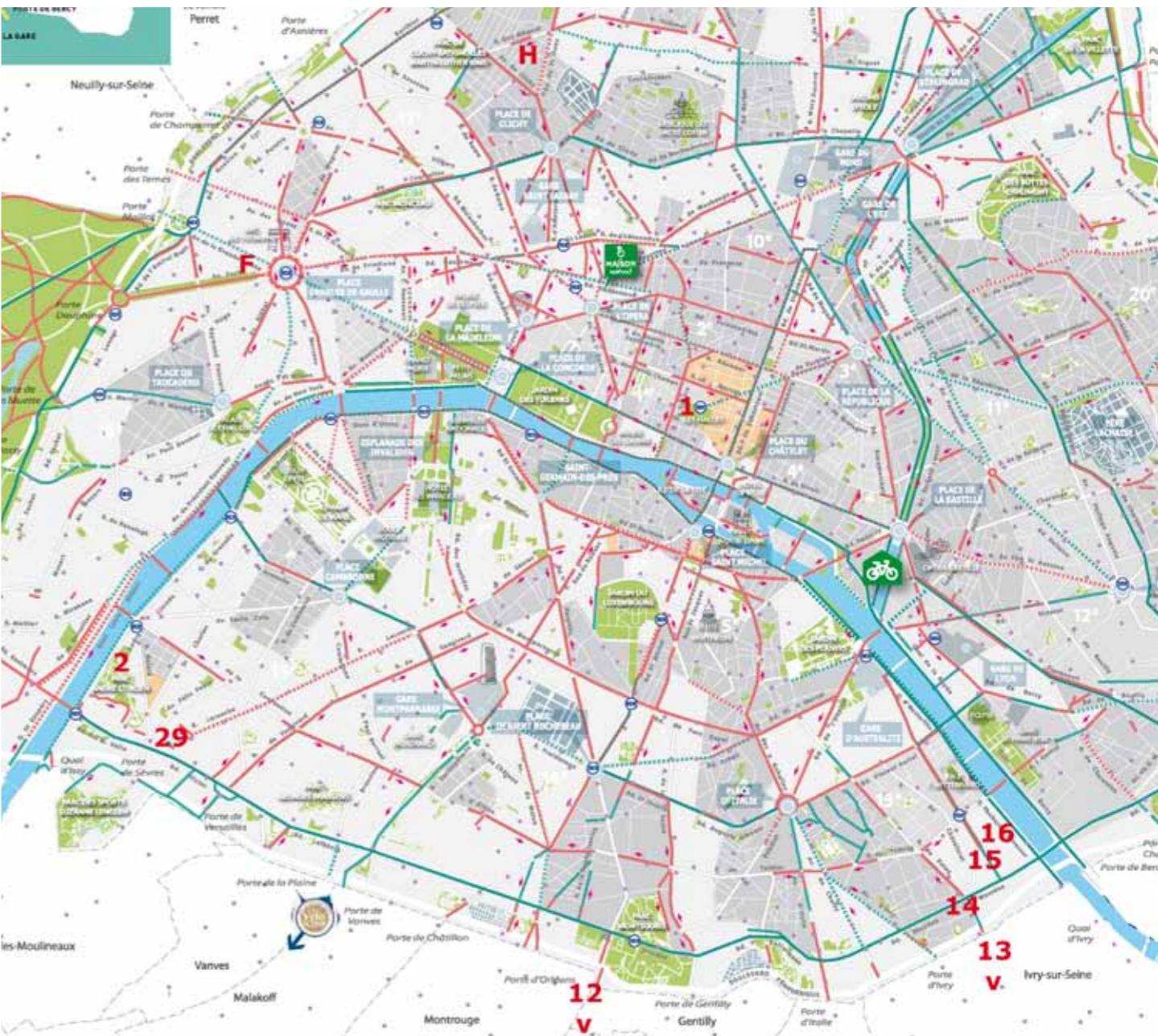
18.00-19.00 1. Les Halles + toelichting in directiekeet middenin het park (zie X blz 54)

door Philippe Raguin (het park) en Jean Marc Fritz, SEURA architecten (de nieuwe Hallen).

Diner op eigen gelegenheid

zuidrand

2. Parc André Citroën

15e Arr, 14 ha

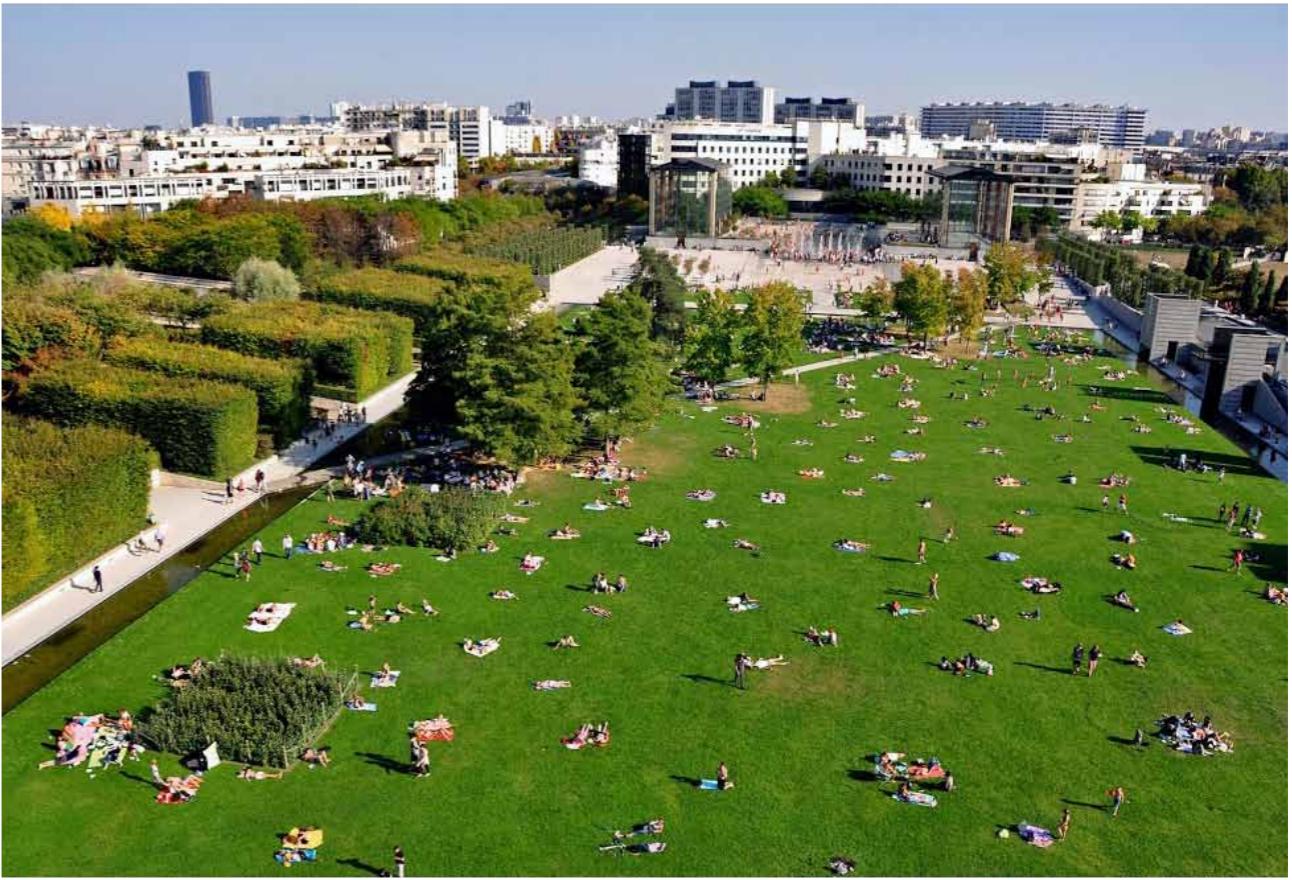
ontwerp: Gilles Clement, Alain Provost, Patrick Berger, e.a.
jaar van uitvoering: 1989-1992

Hilariteit in 1982! Er waren twee 1e prijswinnaars. Omdat de jury niet kon kiezen moesten de inzendingen van Alain Provost en Gilles Clement tot een plan gecombineerd worden. Ze hebben hun ideeën geïntegreerd maar ook afzonderlijke delen van het park alleen ontworpen. Deze delen liggen enigszins los van naast het grote grasveld in de hoofdruimte. De zwarte tuin (Alain Provost) ligt verderop en heeft hoge bomen die veel schaduw geven. De witte tuin (Gilles Clement) ligt in de NO hoek. De serie thema tuinen langs de noordrand (Gilles Clement en Patrick Berger) hebben allemaal een heel eigen thema, ontwerp en kleurgebruik.

Behalve de vele tuinsferen staan er twee opvallend grote kassen op een plein met waterspuiter. De centrale ruimte bestaat uit een groot grasveld dat onder een spoorviaduct doorloopt tot aan de Seine. Aan de zuidzijde wordt het park begrensd door een hoog kanaal waarlangs in ritmische volgorde een aantal uitkijkposten als wachttorens staan opgesteld.

Stichting het Panorama Parijs 1990

12. Toit-Jardin Vache Noire Montrouge

ontwerp: Agence Ter, 3 ha
jaar van uitvoering: 2007

The 'Vache Noire' is the traditional name for an area of 1,3 ha in Arcueil that is undergoing major redevelopment for commerce and housing. In addition to the overall infrastructure and development concept, there are two particular projects, a roof garden of the Vache Noire shopping Center and an entrance square. This project creates a distinctive landmark: in the middle of the redesigned road layout, a fluctuating image of a black cow is projected onto clouds of mist. The image is contained within a framework of planting – 12 m high taxodium trees emerge from a rectangle of schist, the surface contained within corten steel edges. Created on the roof of the shopping centre, the form taken by the future « jardin de ver(t) (s) (re) » expresses the complexity of what lies beneath. The roof is a vast folded surface which lifts up and breaks away in places, using protruding glass or technological features to create events, sculptures for both day and night. The emerging features, which incorporate functions such as ventilation shafts for the 3 levels underground car- park and 2 levels shoppingmall on top, are either planted with panels of suspended vegetation, or glass panels illuminated at night. The vast main central space is flat and easily accessible from the neighboring streets. Adjacent landforms, like folds in the roof, create a panoramic viewpoint to the south, and an embankment to the north.

Alementour Vache Noire Montrouge

ontwerp: Agence Ter, 1,3 ha
jaar van uitvoering: 2008

Verkeersstromen moeten net als waterstromen getemde worden. En zeker op deze locatie vlak naast een winkelcentrum (dat is vernoemd naar een koe die hier een trein tot stilstand heeft gebracht). Op de vierkante rotonde groeien 42 sequoia's omgeven door een corten stalen rand om de roodachtige Braziliaanse natuursteen verharding. Zeker in de herfst als de naalden uitvallen, ontstaat hier een helemaal rood plein.

13. Parc des Cormailles

Ivry sur Seine, 8,3 ha

ontwerp: Agence Ter
jaar van uitvoering: 2006

When France's Agence TER transformed an old industrial site in Ivry-sur-Seine, they preserved a pile of rubble as the site's 'belvedere' and cleverly added a chic playground to its heavily sloping side. Like the snail mounts of Elizabethan England the hill includes a winding spiral pathway to get to the top, where an elevated belvedere provides 'high chairs' for playful viewing. Other parts of the park include a "graffiti-allowed" wall, schoolgardens and canals with the classic French toy sailing boats. This playground is yet another example of how playgrounds-should-not-be-flat whenever possible. Agence TER's decision to preserve topography makes for an exciting, vertiginous play experience that a flat site just can't provide.

Grand Prix National du Paysage in 2007.

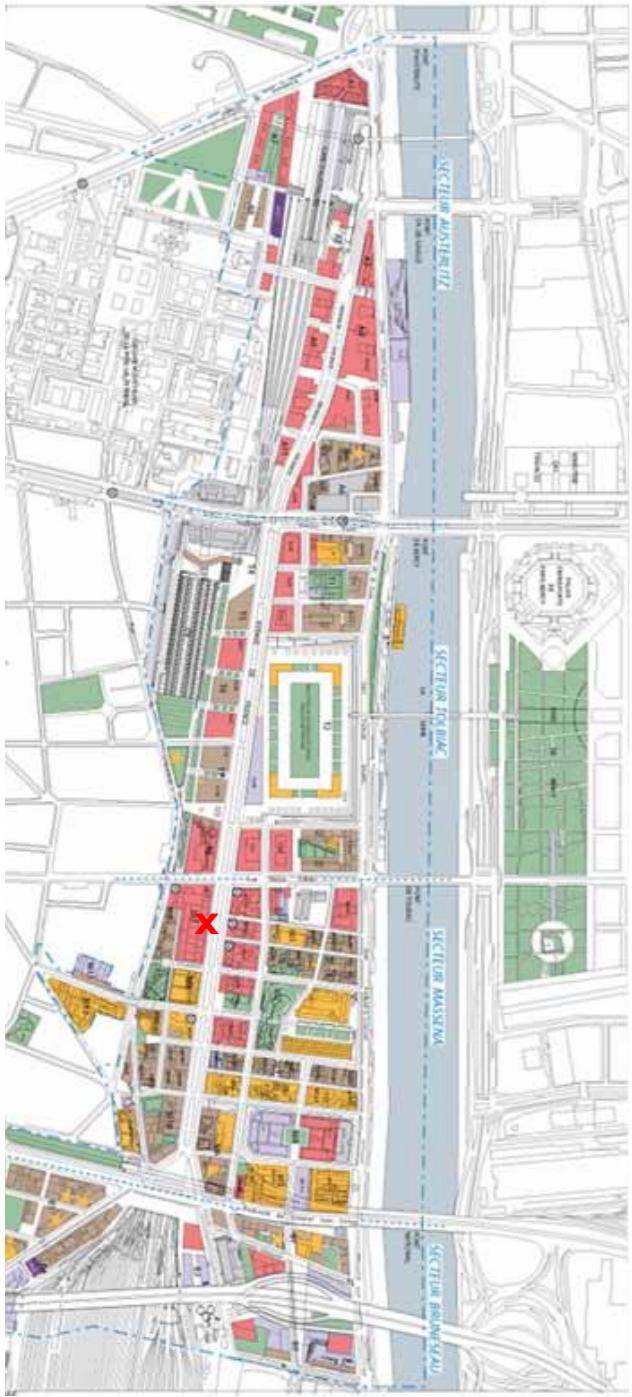
14. Boulevard Massena

13e Arr.

ontwerp: Antoine Grumbach, Michel Desvigne (paysagiste), Wilmotte (meubilair), Louis Clair (lighting)
jaar van uitvoering: 2006

The route of Tramway T3B has been reorganised. widened, punctuated by trees and without any unnecessary urban furniture, the sidewalks become real strolling areas with benches close to some stations. The tramway lane planted with grass on the two thirds of its length. A thousand trees were planted (600 on the tramway road and 400 on the side roads) in order to create a gardened boulevard. Each station is an oasis equipped with Jean-Michel Wilmotte furniture offering a balanced prolongation to Antoine Grumbach's intentions concerning the place of the tree, the transparency of the place and the light. Each station has between 2 and 3 shelters of 7.5 m long and 2.8 m wide, spaced out on 45 m platforms. The designers had to take into account the existing collection of RATP urban furniture. The result can be seen in the choice of the materials and colours,

15. Avenue de France

13e Arr

ontwerp: Paul Andreu van Wilmotte Ass.

jaar van uitvoering: 2004

The development of **Seine Rive Gauche** (130 ha) started in 1985 and is the largest development in Paris since Haussmann. The whole site was not created as one project, but broken into six neighborhoods with own coordinating (star)architects.

The **Avenue de France**, crosses the whole development, connecting the Gare d'Austerlitz and the Pont Charles-de-Gaulle with the Boulevard Masséna on the edge of Paris.

Paul Andreu was entrusted with the task of designing Paris's most ambitious contemporary urban avenue. He set the rules for size and shape of the buildings along the avenue, for the use of the roadway, and so on. The detailed design of the streets was done by Jean-Michel Wilmotte for one portion and Patrick Celeste for another. The designers worked together with the objective of creating an avenue that not only met the multiple needs of modern streets, but that maintained Paris's high standards of pleasurable urban spaces. An example of this attention is that the sidewalks are twice as wide (8 meters) on the north side of the street, which gets the sun. The 44 metre-wide avenue is divided into several zones: two traffic lanes, each bordered by a pavement, and a central reservation lined with tall Ginkgo trees. These elements constitute a fantastic walkway. The north and south pavements are treated as two separate walkways in their own right; more urban in tone, they have retained their light granite paving. Their kerbs, 22 centimetres high, have a step built in to prevent car access.

n.b. The first high-rise residential building since 1970 with 16 stories is completed in 2016. This green **Tour de la biodiversité** (Edouard Francois) with titanium cladding is covered with plants from wild natural areas and is a tool for seeding: it allows the wind to spread class one purebred seeds into the urban environment. Its height is a key element for its capacity to regenerate urban biodiversity.

toelichtingen Gemeente Parijs
ruimte voor aantekeningen

ruimte voor aantekeningen

16. Jardins Grands Moulins Abbé Pierre

13e Arr, 1.2 ha

ontwerp: ah-ah paysagistes
jaar van uitvoering: ...

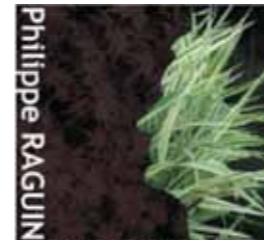
The design of the three Jardins Grands Moulins Abbé Pierre seeks sustainable approaches to everything from water and waste to energy, noise and travel. Recycled rainwater flows through its two hectares of recreated natural habitats, while signage dutifully explains the various environmentally responsible processes at work.

Without doubt, its installation demonstrates Paris's green credentials far more than policy documents and statements ever can. Yet, the main role for visitors seems to be to admire how splendidly sustainable it all is. But "it looks like the City stopped maintaining it four years ago."

Philippe Raguin

1. Parc Nelson Mandela bij Les Halles

Philippe Raguin - paysagiste

Philippe Raguin geeft in 2005 een toelichting op het parkontwerp dat hij samen met architectenbureau Seura heeft gewonnen en dat zal worden uitgevoerd. Onderstaand een korte samenvatting.

Het park moet de sfeer van een "Place de Village" uitstralen. Hij wil geen grote manifestaties op de kwetsbare grasvelden. Er staan daarom veel banken en zitgelegenheden in het park. Ook al omdat die om veiligheidsredenen (doorstroming) uit de omliggende straten zijn verwijderd. Bewust zijn een hoofdroute en veel rustige verblijfsplekken van elkaar gescheiden.

Veel waarde hecht Raguin aan "jeux d'eau" omdat die verfrissen en rustgevende achtergrondgeluiden geven die andere en verkeersgeluiden overstemmen.

Net als in het Parc de Bercy, waaraan hij ook heeft ontworpen, zijn hier veel bestaande grote bomen gehandhaafd.

Het park heeft o.a. een speeltuin van 2500m². In 2012 is deze al eerste onderdeel van het park opgeleverd. De speeltuin is gratis toegankelijk voor kinderen van 7 - 11 jaar. Er worden ieder uur maximaal 100 kinderen toegelaten.

Philippe Raguin werkt veel in een stedelijke context en doet veel opdrachten samen met het architectenbureau SEURA waarmee hij ook de eerste prijs voor het Nelson Mandela park heeft gewonnen. Daarnaast heeft hij een lange staat van dienst met restauratie en renovatie projecten van historische tuinen bij monumentale paleizen en kasteeltuinen, prive-tuinen, golfbanen en semi-openbare tuinen.

>PARC DE BERCY

Le jardin romantique, les parterres et les prairies - Paris 12^e

Maitrise d'Ouvrage	DP/CEV Ville de Paris
Architectes	TFI/Seura
Paysagiste	Philippe Raguin
Lieu	Paris 12 ^e
Mission	Création d'un parc public
Montant	100 000 €
Réalisation	2001-2002 - 12 hectares

>Création d'un parc urbain

>BORDEAUX

Cours du Chapeau Rouge

Maitrise d'Ouvrage	Communauté urbaine de Bordeaux
Architectes	Seura
Paysagiste	Philippe Raguin
Lieu	Bordeaux
Mission	Aménagement d'un cours
Montant	100 000 €
Réalisation	2005-2006

>Création des ambiances végétales

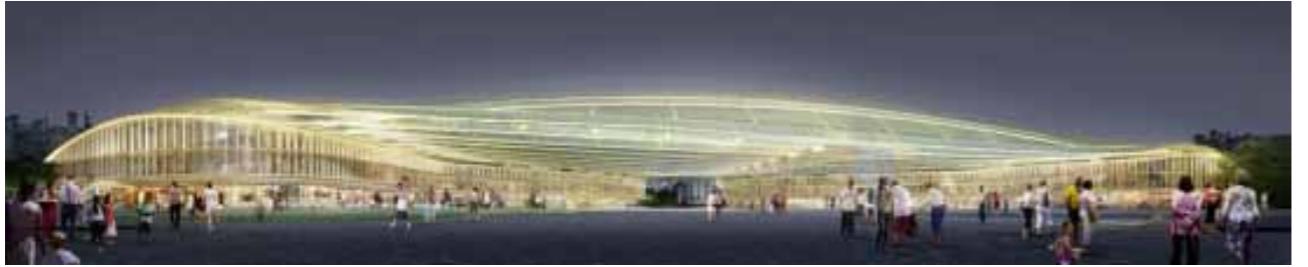
>MUSEE DE LA CHASSE

Gien

Maitrise d'Ouvrage	Conseil Général du Loiret
Architecte ACMH	Dominique Larpin
Paysagiste	Philippe Raguin
Lieu	Musée de la Chasse
Mission	Restauration des abords du Musée de la Chasse
Montant	100 000 €
Réalisation	2010-2011

>Restauration des abords du Musée de la Chasse

1. Les Halles 1e Arr Nelson Mandela park 4.3 ha

**ontwerp Parc: SEURA (David Mangin)
en paysagiste Philippe Raguin;
ontwerp Canopy: Berger/Anziutti,
aanleg: 2010-2018**

Formerly dubbed the "belly of Paris", Les Halles was a thriving, bustling neighbourhood that was totally transformed in the 1970s when its wholesale market relocated to Rungis and the RER station was built in its place. An underground city began to take shape here in the heart of Paris, its ramifications reaching into the surrounding neighbourhood.

Over thirty years since it opened, Les Halles is saturated and out of date. It can no longer cope with the numbers of people passing through as said in 2000. The RER station and its approaches are congested and require major redevelopment to make them bigger, with modern facilities and improved safety. The gardens are cramped and lack unity. They offer zero articulation with the main entrances to the RER station. They're run down.

As the premier point of access to the French capital - 750,000 rail passengers pass through it every day - the existing site is no longer fit for this purpose as a major metropolitan structure.

The first architecture competition for a new Halles in 2004 failed to convince, and of the four finalists — the others were Nouvel, OMA and MVRDV — only SEURA's with paysagiste Philippe Raguin conservative proposal for the gardens was retained. Met hun voorstel richtte Mangin zich op vier hoofdproblemen: de tuin, de toegankelijkheid, de tunnels en de ruimte van het transportsysteem. De tuin werd gezien als een *fashion space* voor de inwoners van suburbia — een terrein waar de jonge lieden op de zondag komen 'blingen' (flaneren). De toegankelijkheid werd opgelost door een nieuw gebouw te plaatsen, een doos van negen meter hoog (omwille van de hoogte van de bomen in de tuin) bestaande uit twee vleugels. Het parkeersysteem onder Les Halles werd uitgefiterd (er verdwenen twee ingangen), omliggende straten werden autovrij gemaakt en een nieuwe kolomstructuur onder het plein moet de verwarring rond de metroruimte verhelpen. Ingrepes die geen hemel-bestormende vernieuwing of *trendyness* uitstralen, we zitten hier niet in een Bilbao situatie (aldus Mangin), maar moeten de problemen oplossen waar ze zich voordoen. Bij dit alles vindt zijn plan ook nog aansluiting op de omliggende assen en landmarks.

A new competition for the architectural part was organized, with architects Patrick Berger and Jacques Anziutti now chosen from among 10 finalist architects.

"The life of the Forum has to continue while we are building this," Mr. Berger said in an interview. "We will do it in stages. Obviously, with 800,000 people using the metro and R.E.R. station every day, transportation cannot be disrupted." Their design will in effect reach 66 feet below the ground to the roof

of the station, though the shopping areas will remain largely intact. The principal novelty will be a so-called patio, measuring roughly 215 feet by 150 feet, which will be open to ground level and protected from the elements by the canopy.

An oasis in the midst of the city. The new gardens will be more spacious, more accessible, and greener — making them a more pleasant place to be. Now leveller and with a completely new layout, the new gardens are a wide meadow fringed by trees, whose luxuriant vegetation is punctuated here and there by children's play areas, benches, petanque courts and giant chessboards. A central promenade runs right through the centre of the gardens. Alleys feed into this promenade from either side, making the gardens easy to cross in any direction: east-west or north-south.

The project places emphasis on a planted environment by introducing a large meadow between two wooded borders. Atolls positioned over this planted carpet create a slight sense of movement and provide a setting for mature trees in a great variety of species. A central lane crosses the site, reaching from the Bourse de Commerce building to Boulevard de Sébastopol, and passing below the roof of the Canopée cutting across the promenade reaching from Rue Montorgueil to Rue du Pont-Neuf. Two lanes complete the grid running next to the wooded borders to the north and south and alongside Rue Rambuteau and Rue Berger. Near the Canopée, the park becomes an esplanade that combines water features, planted islands and a bandstand. Park keepers' huts, metalwork and fibrous concrete benches all form part of the street furniture specially designed for this park.

The part of the existing complex which is on street level will be replaced by a structure whose curved forms take their inspiration from the plant world. This structure is called the Canopy — appropriately enough, for the term is also used to collectively designate the treetops of a forest, the part which is in direct contact with the atmosphere and daylight. This Canopy is like a giant undulating leaf, a light, flowing and translucent envelope for two buildings containing public and commercial facilities. The Canopy (completed in April 2016) connects the underground complex to street level and unifies the public space of Les Halles.

Verslag lezing David Mangin in ARCAM 22.3. 2005, Bert de Muynck; www.seura.fr; www.parisleshalles.fr; New York Times, 7.7.2007

Zaterdag 28 mei

Boulogne Billancourt

08.30 vertrek te voet uit hotel naar de Metro.
M13 vanaf La Fourché naar Miromesnil; overstappen op M9 naar Pont de Sèvres in Boulogne-Billancourt.

20. Cours de Seguin, Patrick Chavannes + Jardins A3, B3, B4 (van diverse paysagistes)

10.00-11.00 19. Parc du Trapèze + toelichting Helen Stokes (Agence Ter)

17. Jardin en l'île de Seguin, Michel Desvigne

18. Bords et berges de la Seine (indien gerealiseerd)

13.30 terug met Metro M9 van Pont de Sèvres

Pavillon d'Information et Renault sur l'île Seguin

La Défense tot Nanterre

13.30 met metro M9 van Pont de Sèvres tot FD Roosevelt; Overstappen op M1 tot halte Esplanade de La Défense.

21. Place des Saisons, OLM

22. Jardins de l'Arche, AWP

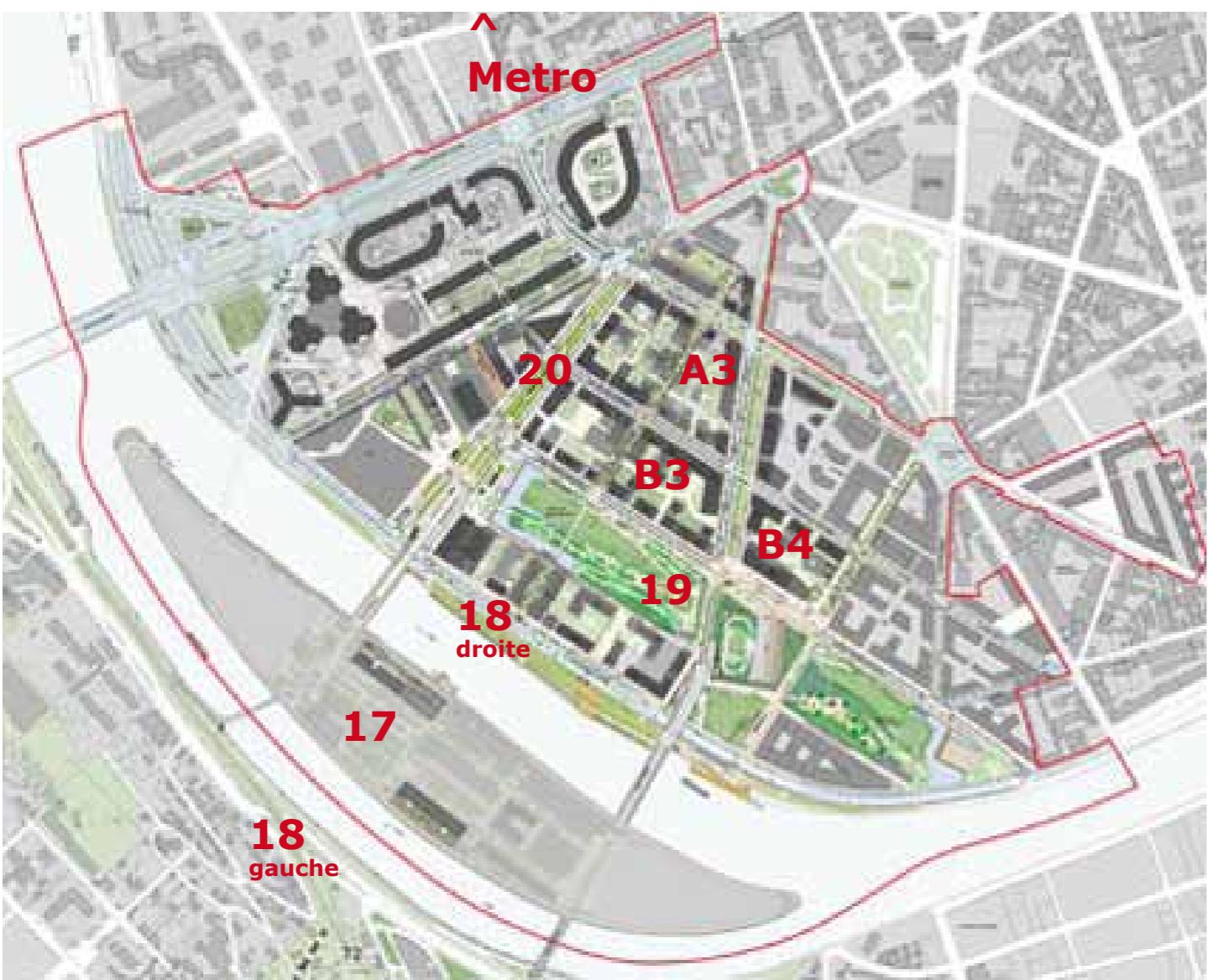
23. Terrasses de Nanterre, AWP

ca 17.00 van Nanterre Prefecture met RER A1 naar Nanterre-Ville en ca 1,5 km lopen
24. Parc Chemin d'île Nanterre, Mutabilis

19.30 uur gezamenlijk diner bij Paris XVI, 41 rue Guersant, 17e Arr.

Boulogne Billancourt - ZAC Seguin

ZAC Seguin

ZAC = Zone d'Aménagement Concerté (une opération publique d'aménagement de l'espace urbain)

The transformation of the former Renault site on the riverbank of the Seine is set to herald the emergence of Boulogne-Billancourt as one of the European centres of innovation of the new urban economy.

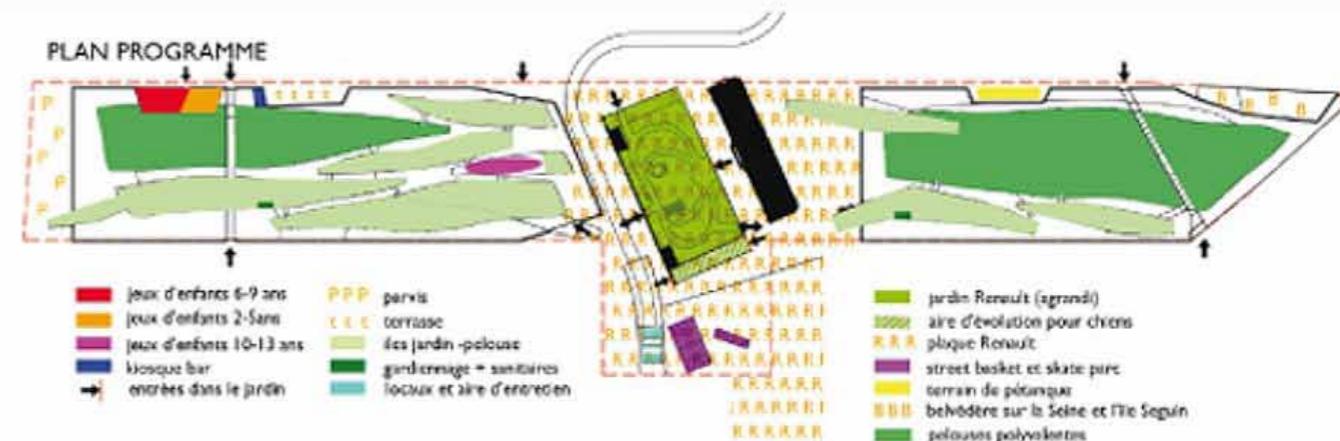
We bekijken twee deelgebieden: De **Trapèze** op de noordoever en het eiland, **Ile Seguin** in de Seine.

The project is the result of the overlaying of a number of matrixes of occupation of the site: geographical, urban and landscape. The principal organisational element: a series of wide east-west bands echoing outwards from the river to create a park of seven hectares (two huge open spaces connecting the centre to the new district) and a network of planted north-south axes which irrigate the plots while controlling their limits and their densities.

19. Parc du Trapèze (Parc Boulogne Billancourt) 7 ha

**ontwerp: Agence Ter
jaar van uitvoering: 2010**

Op 7 ha terrein van voormalige Renault fabriek in een bocht van de Seine, is geen 'park' maar een landschap met wisselende waterstanden aangelegd. Het woon-gebied ligt ca 1.6m hoger. Ecologische ontwikkelingen en veranderingen laten zien dat een landschap geen permanente vorm heeft maar verandert. Vooral de hoeveelheid neerslag is van invloed op het park dat grote hoeveelheden water kan bergen. waardoor de grootte en hoeveelheid eilanden varieert.

20. Cours de Seguin

10 ha

ontwerp: Patrick Chavannes AAUPC
jaar van uitvoering: 2010

Men heeft hoge ambities voor deze nieuwe wijk. Net als de diversiteit die er ruimtelijk en sociaal in de wijk is, zijn er diverse soorten grote laanbomen in de trapezium vormige straatruimte aangeplant. In de groenstroken groeit een gemengd vaste plantensortiment. Het hemelwater wordt afgevoerd naar het Parc du Trapèze.

17. Jardin en L' île Seguin

Boulogne Billancourt,
ontwerp: Michel Desvigne
jaar van uitvoering: 2010, 4 ha

Het ontwerp refereert met een geometrische indeling aan het 2 ha grote auto-opslagterrein van de vroegere Renault fabriek die in 1992 vertrok. Er is tijdelijke natuur aangeplant en eenvoudig geel geschilderd houten parkmeubilair is toegepast om later eventueel in te kunnen spelen op bouw-ontwikkelingen die men in 2009 voorstond. Op de noordwestpunt wordt in 2016 La Cité Musicale opgeleverd van architecten Shigeru Ban /Jean de Gastines. Het gebouw is 280 m lang.

ontwerp van de Jardin voor het middenstuk van île Seguin (tussen de 2 bruggen), Michel Desvigne

Jean Nouvel was chosen as the lead urban architect and coordinator for the Seguin Island project in July of 2009. A diverse group of programs will make up the spaces, total surface area of 300,000 sqm, including cultural, retail, social facilities, parks, gardens, terraces serving as a destination for both residents and tourists.

Seguin Island had to become "the flagship of the valley of the culture". The Seguin Island project demonstrates a new way of thinking the city in the urban plan based on principles of body types, shapes and sequences of spaces and using different types of buildings. This is not a simple program with densities, is a blend strategic design that will incorporate, on the basis of a precise specification, architecture projects to come. But the time was not ready for all this.

The Seguin Island Garden is designed by landscape architect Michel Desvigne. In an extraordinary context the garden is the observatory of what will be built on the former site of the Renault factories. It serves as a seed for future planning. The garden consists of play areas with games that resemble manufacturing tools, pedagogical gardens and flowering prairies. Several of these gardens are installed in the alveolus that already existed. Sprawling over 2 hectares, this garden contains an extraordinary secret: its drawings are based on old Renault factory layouts. We walk in the gardens of a thousand species (including willows) gradually discovering the island's reminders of its industrial past.

20. Jardins

Jardin en Boulogne A3

ontwerp: d'ici la paysages et territoires

jaar van uitvoering: 2011

In addition to its responsibility for the architectural, urban design and landscape coordination of the "Macro Plot A3" of the Controlled Development Zone (ZAC) on the banks of the Seine at Boulogne Billancourt, the office is also constructing a building with 86 apartments on the same plot.

One of the central principles of the urban project developed by the office for the ZAC was the creation of permeable plots which could be traversed by pedestrians moving about their daily business. This transforms the hearts of the plots into important additional design elements within the urban landscape. Plot A3 contains a total of 35,000m² of built space and enjoys the same functional mix found on the other macro plots: offices, retail space, social and lease-to-buy housing, housing for young workers and a play centre.

Jardin en Boulogne B3

ontwerp: OLM paysagistes, Atelier Girot

jaar van uitvoering: 2006/12

The project is based on two principal ideas. One is to collect the rainwater from the rooftops into large pools of corten steel which separate the private space from the public walkway. This water is used for irrigation and provides water for the Park Billancourt. The second principal is to respond to the difference in sunlight exposure created by the high buildings, by creating on the shady side a forest of pines and ash trees on a carpet of 10000 ferns. On the more sunny side a large meadow planted with Amelanchiers, Redbuds and Cherries provides a more open space.

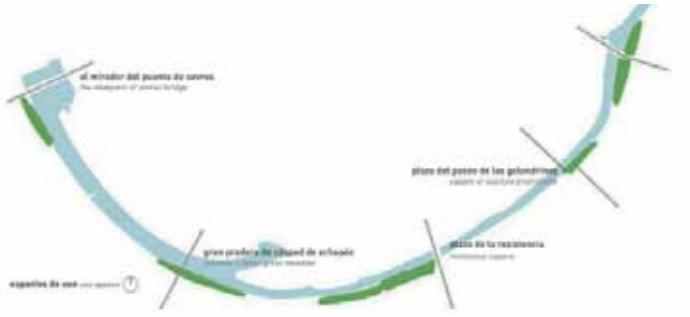
Jardin en Boulogne B4

ontwerp: TN+ landscape architects

jaar van uitvoering: 2014

Thinking about the future, the landscapearchitects wisely decided to reduce the number of plant species, choosing ones that grow naturally and spread by themselves over time. This automatically reduced the cost of maintenance, and with an extraordinarily shaped platform, this block is just going to flourish over time.

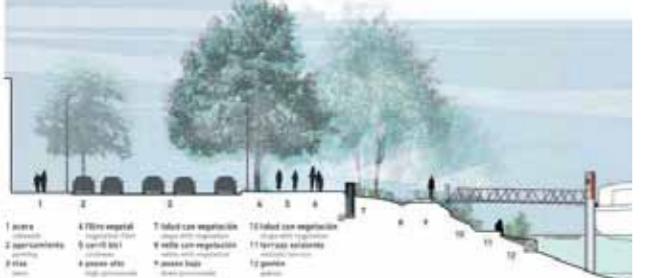
Bords de la Seine

18. gauche

ontwerp: Ilex paysage

studie: 2007 (ter hoogte Ile Seguin in uitvoering)

De laatste 4,2 km natuurlijke rivieroever, zal op een poëtische manier toegankelijk gemaakt worden. De ontwikkeling van Boulogne Billancourt vraagt om meer gebruiksmogelijkheden langs de Seine.

Bords de la Seine

18. droite

ontwerp: Patrick Chavannes

AAUPC - concept-

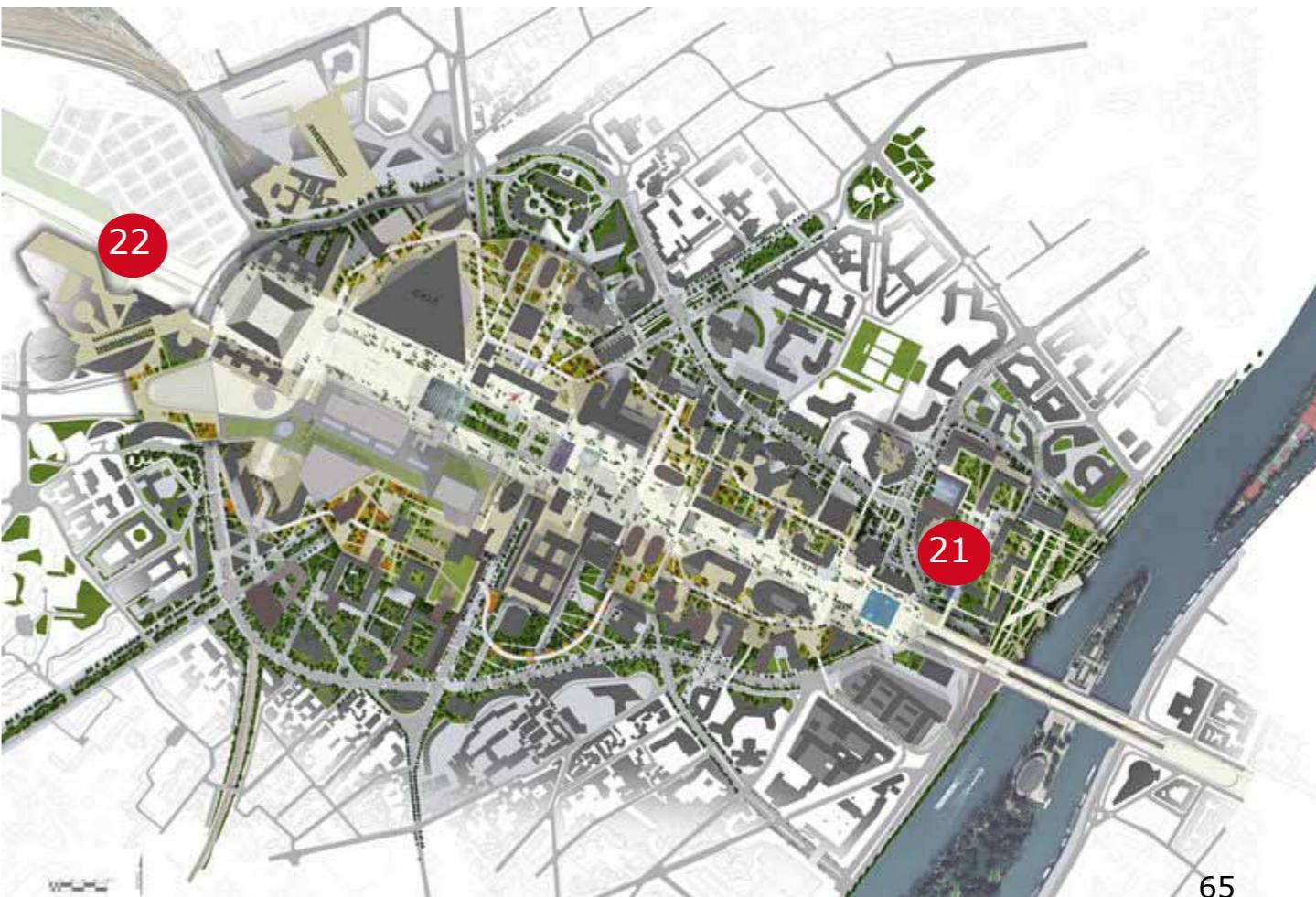
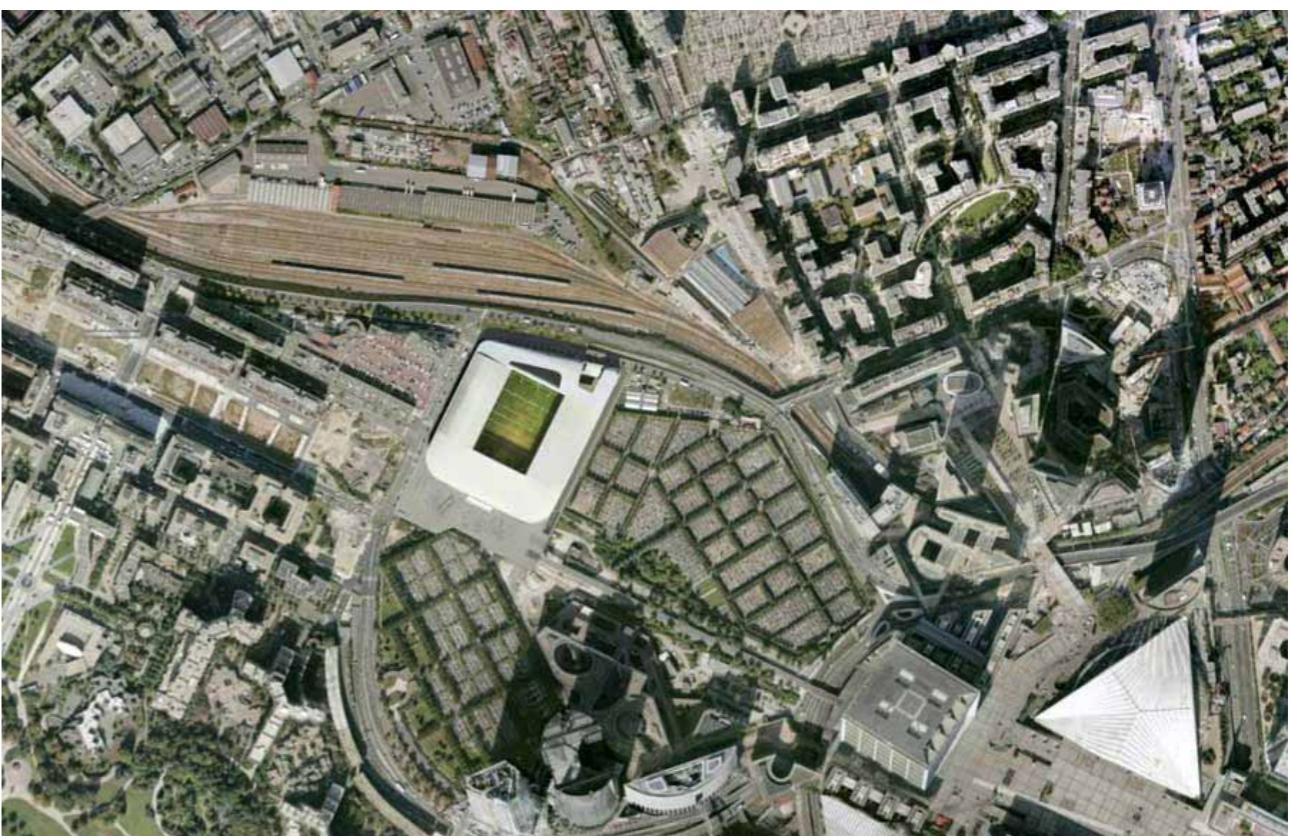
The reorganisation of the riverbank is based on the principle of a continuous, rhythmically sequential waterfront promenade which offers a series of leisure activities which make environmentally sensitive use of the river. South facing, the site becomes a look-out point for the district opening towards the slopes of Meudon and the Ile Seguin. The project preserves historical landscape elements and integrates both the alleys of plane trees lining the riverbank and certain key industrial elements from the former Renault site. It features a series of landing stages and transforms the former transporter bridge into a balcony onto the landscape of the Seine.

The project is organised out three sectors:
 - to the west of the new bridge between the Trapezium and the Ile Seguin: a waterfront promenade integrating a cycle route;
 - In the centre of the project between the two bridges: the widened waterfront becomes a green esplanade based on accessible lawns and meadows criss-crossed with pedestrian footpaths making it possible to reach the key elements of the project.

On the edge of the water, a floating pontoon makes it possible to connect a small technical area with both the balcony over the seine on the former transporter bridge and a huge terrace/solarium which faces a small square containing an open-air dance hall; to the east of Pont Daydé, the width of the riverbank is preserved by the creation of a lower landing stage at the level of the water.

La Defense - Nanterre

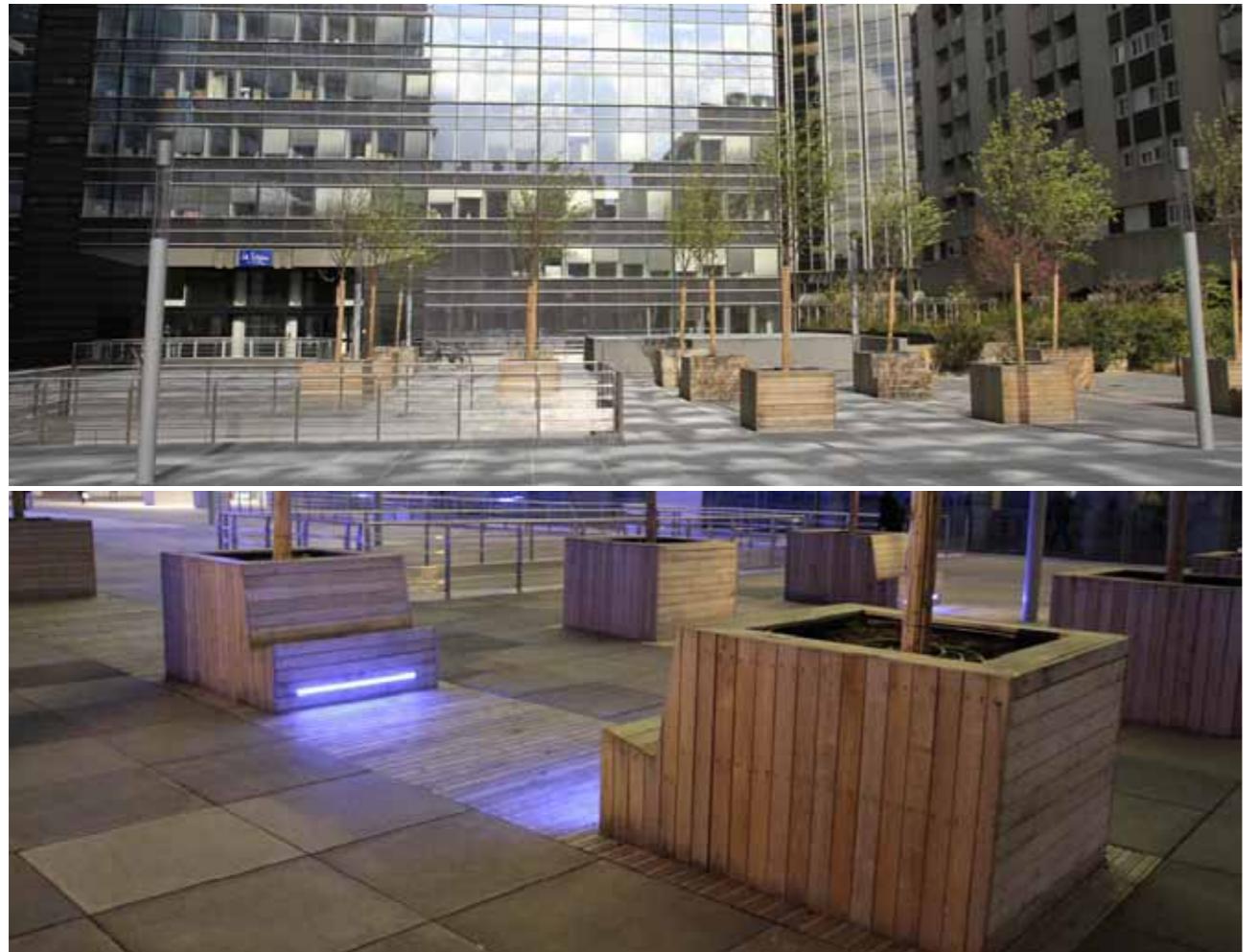
1 km

21. Place des Saisons

ontwerp: OLM Paysagistes
jaar van uitvoering: 2011

The district of La Défense had its first constructions from the beginning in 1960 with the rehabilitation of the First Tower (former AXA tower) and the new landscaping of the Place des Saisons which is facing the tower. The project ties together this public space amidst several buildings (housing, offices and retail) and by organizing the pedestrian flows and by diversifying the planting typologies (birches, cherries and maples). The treatment of the ground (gravel, wood, concrete) and the lighting allow multiple uses throughout the day. The surface of the ground occupied by the entrance of the parking is reduced and the vertical ventilations emerging from the ground have been removed. In the long term this square will open toward the Seine between the future Hermitage towers.

<http://www.epadesa.fr/la-carte-des-projets/tris-projets/type-espaces-publics.html>

22. Jardins de l'Arche

ontwerp: AWP
jaar van uitvoering: 2011

This is one of the Grand Paris's major public urban spaces; it will create a link between two sections of the Seine by asserting its presence at the mid-point. This idea takes priority over all of the private and local constraints of the space, and perhaps even influence the way those constraints are addressed.

AWP, a Paris-based architecture firm, was named in July 2011 the general contractor for the landscaping of the public spaces and follies situated at the foot of the Grande Arche. The site, located near the future Arena 92 in the Jardins de l'Arche neighborhood, serves as a space for genuine interchange between La Défense and Seine-Arche. The urbanists at AWP are equally responsible for a guide plan for Defacto that will enhance the urban space of La Défense's business district.

The project site is of a great spatial complexity. Underground are the A14 route, metro line 1 and the RER A, while, above ground, the existing Jardins de l'Arche landscape project and the Jetty occupy the space. It should be able to serve the upcoming urban planning changes to the neighborhood: Terrasses de Nanterre, the Arena 92 stadium, residences and hotels. Each element of the Jardins de l'Arche project, which covers approximately 30,000 m² and includes a ramp nearly 600 m long, contributes to an improved urban experience. The continuous and fluid ramp allows for a more fluid space, while the extensive garden encourages a re-thinking of the existing landscape as a "sanctuary" to be protected. The new follies and multipurpose spaces and small scale buildings, meanwhile, increase and "activate" the possible uses of the site. The principal objective is to create an architectural, urban and landscape continuity between the newly developed spaces and the existing urban spaces. Central to the project are the following goals: recreate an exceptional urban existence on a neglected site between the Terrasses

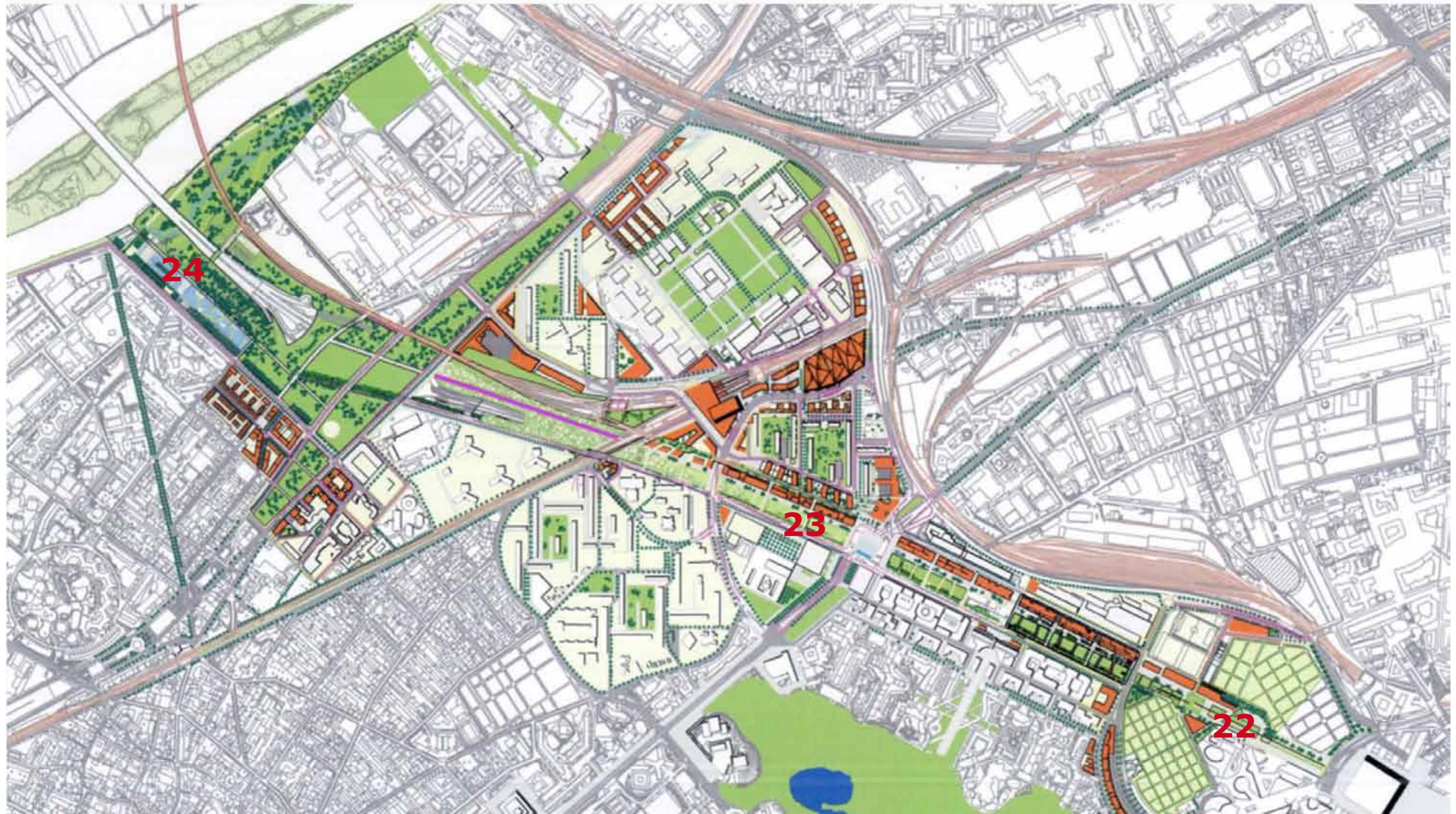

of Seine-Arche and La Défense; create an attractive and lively space on the scale of the Parisian metropolis; achieve an urban culture and communication between La Défense and the surrounding neighborhoods; reinforce the ties between the area and the heart of the city by rendering the space more fluid; reveal and give new value to the buildings' architecture in a harmonious urban landscape.

p.s. zijn de ontwerpen van Gilles Clement en Paul Chemetoff onder de metrolijn uit 1998 verdwenen?

Nanterre SEINE-ARCHE PUBLIC SPACES

24. Parc Chemin d'Île de Nanterre

23. Terrasses de Nanterre

22. Jardins de l'Arche

23. Terrasses de Nanterre

ontwerp: AWP et Pinson Paysages/TGT & Associés mandated architects,

Undertaken in collaboration with TGT, the architects and urban planners of the Seine-Arche operation, the landscape project involves developing from Croisées square the public space of terraces 3 to 11, the boulevards of Pesaro and Provinces-Françaises, and the forecourt of the station and the university. This sector of the Seine-Arche project represents a sharp drop in ground level, allowing one to descend progressively towards the Seine. The landscape project thus marks a transition towards a more natural landscape. The terraces allowed us to use a variety of plant motifs and to open them up to different uses by the citizens.

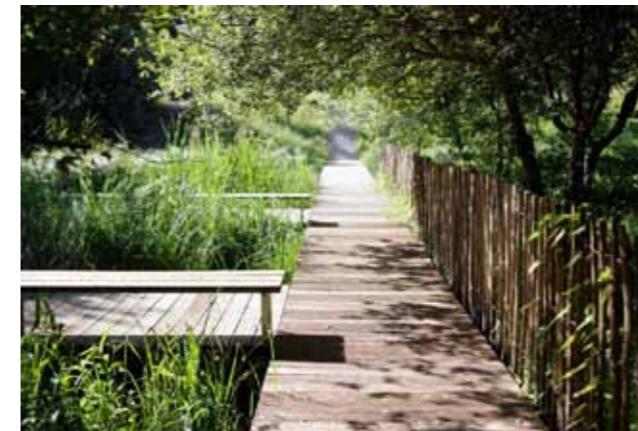
24. Parc Chemin d'Ile de Nanterre

7-21.00 open

ontwerp: Mutabilis, Gilles Clement e.v.a., 14 ha

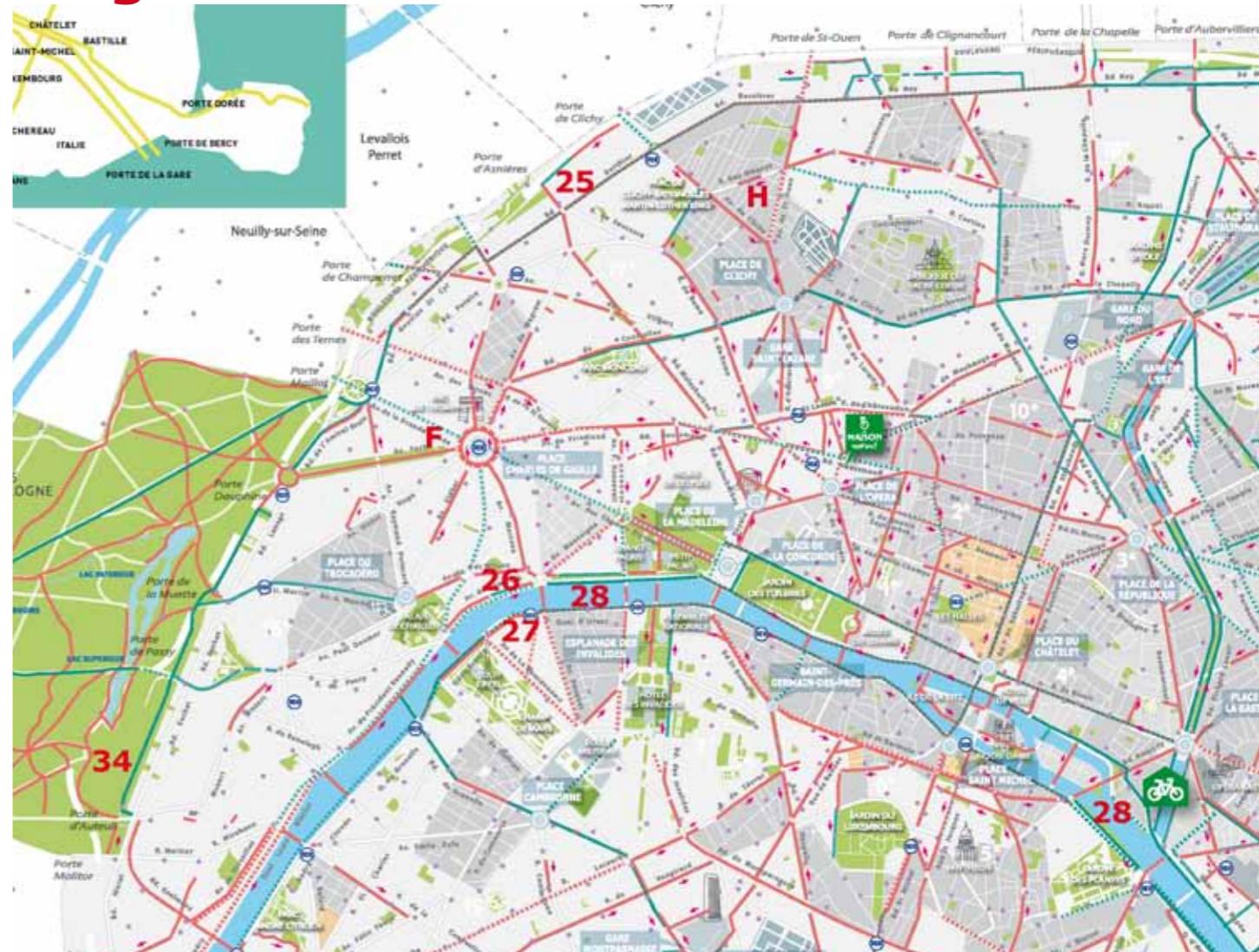
jaar van uitvoering: 2006

The park is situated above the level of the Seine and it uses the river's water for main features in the park. The water is brought in the park using an Archimedean screw and gravity that takes it over. Water is not only exposed (various pools, fountains and the stream) and used for irrigation, but as well filtered through a series of purifying gardens located immediately after the input point. Bringing the water in the park was (in this case) perhaps the most important tool for providing the variety of ambiances and richness of experience. Much of the material found on site was reused; clay for sealing the basins, concrete slabs for foundations etc. (open: 7-21.00)

Zondag 29 mei

langs de oevers van de Seine

8.30 vertrek uit hotel met fiets

08.45-09.00 25. Tower Flower, Eduard Francois

09.30-09.45 26. Jardin Palais de Tokyo

10.00-11.30 27. Musée du Quai Branly, Gilles Clement, Patrick Blanc

11.30-13.00 28. Berges, bords et quais de la Seine (Musée Q Branly-Ile St Louis = 5 km)

13.30-14.30 34. Hippodrome d'Auteuil, Péna Paysages

Uiterlijk om 15.00 op Avenue Foch fiets inleveren

Daarna met bus 31 terug naar hotel tot halte Moines-Davy of met metro M2-Place Charles de Gaulle naar Place de Clichy; overstappen op M13 naar La Fourché.

16.30 vertrek uit hotel

17.20 aanwezig op perron van de Thalys in Gare du Nord

18.20 vertrek Thalys van Gare du Nord

21.02 aankomst Rotterdam Centraal

25. Tower Flower

omg rue Margeritte Long, 17e Arr

ontwerp: Edouard Francois
jaar van uitvoering: 2004

When it was built in 2004, Edouard Francois's 'Tower Flower' caused quite a sensation in Paris. But how is it ageing today? (2011)

Containing 380 pots of bamboo on ten stories, the building itself is almost invisible behind its herbaceous curtain. It is situated on the edge of the jardin Claire Motte in the 17th arrondissement, and was designed to be a vertical extension of this space, both for those in the garden and those living in the building. The pots cannot be moved and are fixed to an automatic watering system (using recycled rain water) to ensure that the bamboo is not killed by careless residents!

Bamboo was chosen because it is a hardy and fast growing plant, but also because it makes a noise in the wind, "*giving the impression to those inside that they are sleeping in a tree*" explains Edouard Francois.

The plants cover three sides of the building, with the northern face (hidden from the sun) displaying plain concrete in a curious grey/white blend that gives it an unfinished look. According to the architect, this was a deliberate choice as he wanted to create a ying and yang effect between the attractive and the ugly, and also to provide something raw that would make the plants look more glamourous in contrast.

The interior of the building was also carefully designed. There is no entrance hall, but instead a glass elevator facing out from the building towards the park (through the bamboo) takes residents up to each floor (although presumably there is also a fire escape staircase somewhere). Secondly, a complete lack of internal supporting walls means that inhabitants can change and adapt their apartments as they wish.

Perhaps the most interesting thing about the building is that it offers social housing and was reasonably cheap to build. Seven years later though, how well is it ageing?

It is still a striking sight, and the jardin Claire Motte in front of it has matured very nicely. The bamboo is not in perfect condition, but certainly in a better state than could have been expected - meaning that the building still retains its contrasts and has not become purely ugly! The neighbourhood surrounding the building is clean and quiet, and seems like it would be a nice place to live, which must be judged a success given its position alongside the Saint Lazare railway lines and the périphérique motorway.

26. Jardin Sauvage/for Chanel 5/aux Habitants

16 e Arr (Palais de Tokyo)

ontwerp: atelier le Balto (2002)
Piet Oudolf (2013)
Robert Milin (2016)

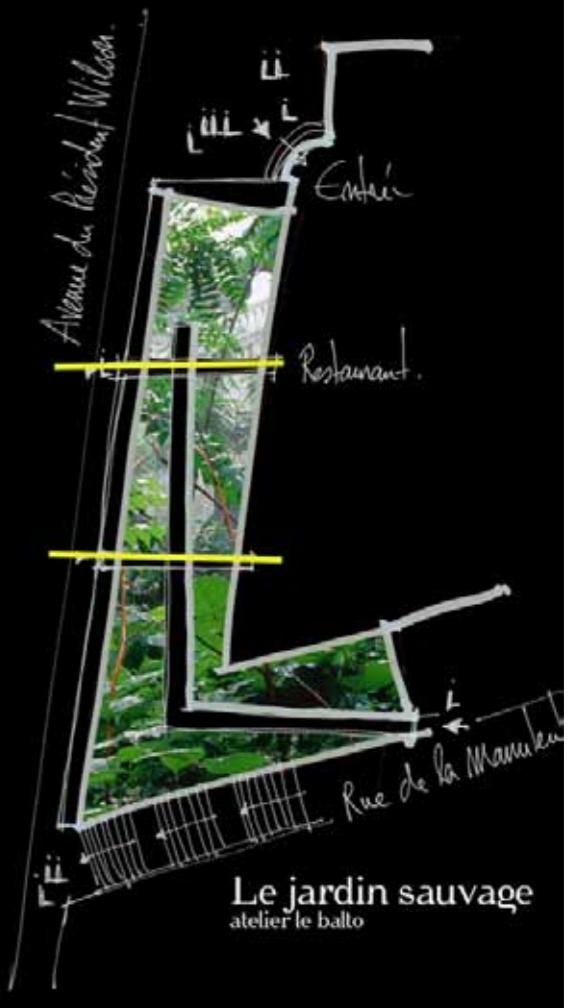
De grotendeels verdiepte ruimte rondom de noordwestrand van het Palais de Tokyo wordt om de zoveel tijd opnieuw ingericht. In het monumentale gebouw uit de jaren 30 is aan de oostzijde het Museum voor Moderne Kunst gevestigd. Aan de westzijde zit de "site de creation contemporaine" wat in 2002 het initiatief nam tot het herinrichten van de omringende "slotgrachtachtige ruimte" rond het gebouw.

In 2002 hebben in twee weken tijd de ontwerpers van le balto uit Berlijn de donkere diepe sleuf, met wanden van 20-40 m hoog aan de noordwestzijde van het gebouw heringericht tot een betoverende **jardin Sauvage**. Er is een houten plankier op 70 cm boven maaiveld aangelegd, verticale klimdraden langs de muren bevestigd en de ruimte is gevuld met 150 schaduwinnende planten en klimplanten. >

Oudolf's **Garden for Chanel 5**, from 2013, is a forward to the No. 5 Culture Chanel Exhibit at the Palais de Tokyo. It is "a poetic evocation of the emblematic fragrance by Gabrielle Chanel", and **will remain a permanent feature** at the museum when the exhibit closes. The 440 square meter garden is found on two levels at the northwest corner of the museum. There is a soft femininity to the highly textured garden, heightened in contrast by the surrounding hardscape. No doubt deliberate on Oudolf's part, as Chanel played with masculine and feminine in her work. v

Onder leiding van beeldend kunstenaar Robert Milin zijn er in 2016 16 **jardins aux Habitants**, door amateur tuinierders langs rue Manutention aangelegd. v

28. Berges, bords et quais de la Seine

pontons ter hoogte 7e Arr, 2008-2012

Rive Gauche jaar van uitvoering: 2008-2012

Rive Droite jaar van uitvoering: 2016

History of the quays along the Seine

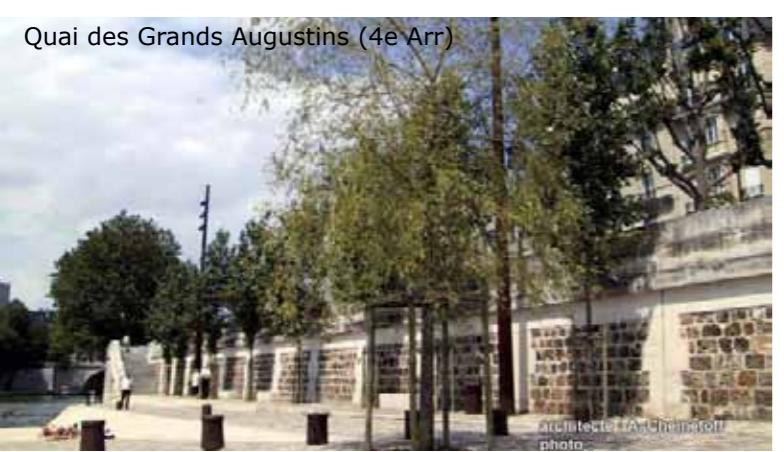
King François I in 1530 and King Henri IV at the beginning of the 17th century had the discontinued quays connected to each other with the constructions of additional quays. On the Ile de la Cite, the first developed quays appeared much later (between 1580 and 1600) as its ports were of less importance. In the 19th century, the quays were restructured to feature two levels: the "quais hauts" (high quays) and "berges" (low quays).

The first quay along the Seine, the Quai des Grand-Augustins, was built at the beginning of the 16th century. By the early 19th century the riverbanks were fully paved.

This changed in the 1960s when, pursuing what was then considered good policy, Parisian planners started looking for new ways to speed cars into the city center. The existence of the un-built lower quays must have seemed miraculous back then! Paris could find space for four new traffic lanes without even having to demolish a single building. Certainly, converting them into roads was a lot less destructive than what took place in other cities, so often a slash and burn carving of new motor lanes into the historic fabric. At least the roaring noise the new mini-highways created was muted by being sunk down below embankment walls, while some stretches were actually encased in tunnels. Nonetheless, something was unquestionably lost. Beyond far dirtier air for central Paris, people seeking out the city's sense of romance found themselves looking down from ancient bridges onto a screeching speedway.

In 1991 the banks of the Seine were declared a UNESCO cultural site, and efforts began to turn the waterfront into a park. Beginning in 2001, the highway was closed to traffic on Sundays and used by runners and promenaders.

Quai des Grands Augustins (4e Arr)

LA NOUVELLE RIVE GAUCHE

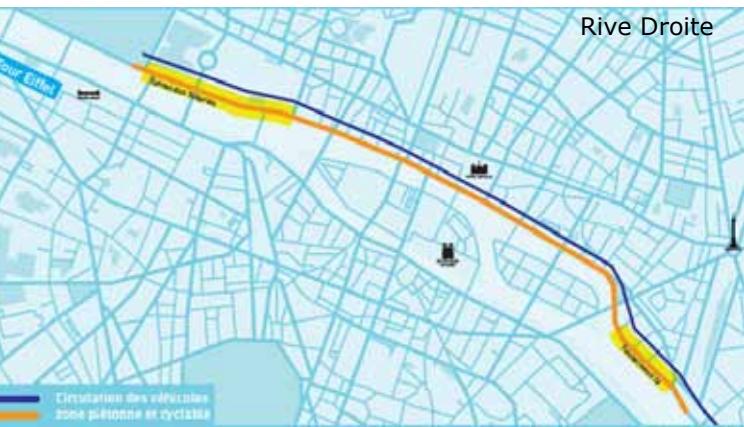
In **2008**, under Mayor Bertrand Delanoë, a project was approved to turn the section of the highway on the left quai from the Musee D'Orsay to the Pont de l'Alma into a permanent public promenade. The promenade is 2.3 kilometers long. It is accessible by the former onramps and offramps that once served the highway. The most unusual feature of the park is the floating garden, composed of five "islands". Bertrand Delanoë, pedestrianised part of the left bank of the Seine between the Pont Royal and the Pont de l'Alma in the summer of 2013, a move deemed a success by city officials, but which has infuriated drivers. The latest scheme to pedestrianise a highway along which 2,700 vehicles pass each hour at peak times, has been opposed by the group 40 Million Motorists, which has launched an online petition.

Given that the park is situated just above the level of the river, and below the street level of Paris, all the equipment and structures in the park are designed to be portable. With twenty-four hours notice, everything moveable in the park can be taken to higher ground in case that the site is flooded.

May 2015: Next fase by the new Mayor Anne Hidalgo. She unveils €8m to replace the busy highway along the other, right bank with gardens and grassy walkways. Hidalgo said that in the campaign to drive cars from the French capital's streets a certain philosophy is required. "It's an urban project, something almost philosophical, which involves envisaging the city in an alternative way than through the use of cars," adding that "reconquering the banks of the Seine" would be one of the highlights of her administration.

Het eerste stukje strand op de rechter oever werd in 2002 aangelegd. Van 18 juli tot 21 augustus zal ook dit jaar, ter hoogte van de 2 eilanden, weer "Paris Plage" met veel zand, activiteiten en optredens georganiseerd worden.

The **port and wharf of Austerlitz** (13e Arr) is arranged in a large sandstone paved esplanade. It forms a garden of cracks, where the joins draw lines moderately conducive to bio-diversity. Parisian style trees and riparian forests are planted and climbing plants adorn the walls. The place is pedestrianised, road traffic is limited to the functional uses of a public and port area. Ontwerp: Urbicus, 2012

section Port d'Austerlitz, Urbicus 13e Arr

34. Hippodrome d'Auteuil Bois de Boulogne, 12 ha

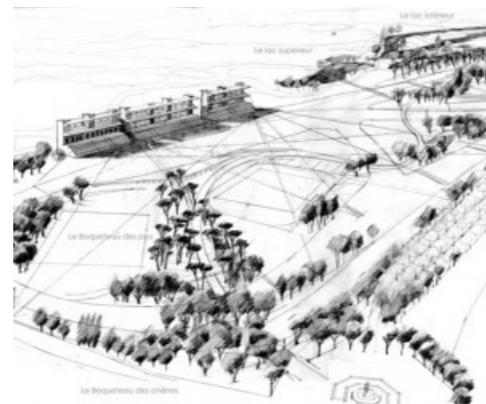
ontwerp: Péna Paysages
jaar van uitvoering: 2013

The Bois de Boulogne, the heart of bourgeoisie social life in Paris in the 1800s, encompasses many sites originally destined for sports and open air recreational activities like skating, horse racing, and shooting mixed with the entertainments and leisure activities of the time and social rituals like carriage riding and picnics along the Grande Cascade. Many of these areas have been subject to redevelopment in the recent past. More than 100 hectares in the Bois de Boulogne are being restored to public use. In 2003, landscape architect Michel Péna was commissioned to produce a feasibility study for the restoration of the Bois de Boulogne following storm damage dating from 1999. On that occasion, Péna explained; "we found Haussmann's contracts", referring to the French politician and urban planner, "that he signed with concessionaires and that stipulated that the spaces, although privately managed for commercial concessions, had to remain public and therefore open to all visitors. So we proposed sports areas for the large lawns inside the Auteuil racetrack".

Michel Péna was hired to study a twelve hectare area in the middle of the track for the installation of a new public park, including various sports fields. Residents would be able to use the facilities seven days a week.

The concept A public boulevard will reconnect the north and south ends of the racetrack, and allows Parisians to immerse themselves in landscape and lakes in one of the most charming and central areas of the Bois de Boulogne. Mending the urban fabric with a Haussmann-style Grande Promenade, Michel Péna created a route with a variety of geometries, a kind of continuous white line fluidly crossing the entire area, its curves inspired by 1800s garden design, a simple and natural treatment bringing harmony to the wooded context. The project's curves are reflected three dimensionally in a detailed system of land forms inspired by the Auteuil racetracks and course obstacles and land moving characteristic of Haussmann-style designs. "Everything was guided by the desire to create foremost a landscape, to create the perception of a vast open expanse where the view predominates over the sports structures", explains Péna.

Bron: www.penapaysages.com

27. Jardin du Musée du quai Branly 7e Arr. 1,8 ha

ontwerp: Gilles Clement, Patrick Blanc (mur vegetal)
jaar van uitvoering:

Dessiné par Gilles Clément, le jardin fait partie intégrante du musée : jardin buissonnant, abrité de la rumeur du quai par une haute palissade de verre, il s'étend sur 18 000 m² et donne au flâneur (visiteur du musée, habitant du quartier, promeneur) une impression de foisonnement. Lieu de nature et de culture, le jardin est une *invitation au voyage* : sentiers, petites collines, chemins dallés de pierre de torrent, bassins propices à la méditation et à la rêverie... 169 arbres et une trentaine d'espèces végétales sont ici rassemblés : chênes et érables côté nord, magnolias et cerisiers côté sud.

Grâce à la construction sur pilotis, le jardin passe sous le musée (architecte Jean Nouvel) dont le ventre est planté de graminées de sous-bois : c'est ici que le visiteur du musée trouvera les guichets de la billetterie, à l'extérieur. Le jardin enclôut également un théâtre de verdure dont la programmation propose spectacles, conférences et concerts de plein air. n.b. bijzondere tuinverlichting ontworpen door Yann Kersalé.

Openingstijden tuin (gratis): di,wo,zo 9.15 am-7.30 pm ; do,vr,za 9.15 am-9.15 pm

www.quaibranly.fr

- 1. Le Mur végétal
- 2. Le Théâtre de verdure
- 3. Le jardin des Mousse
- 4. L'ombrrière des Vigaines
- 5. La terrasse des Roses-Lianes
- 6. Le jardin de la Cistude
- 7. La clairière du Candi
- 8. Les bassins
- 9. La librairie
- 10. Billetterie
- 11. Entrée - 37 quai Branly
- 12. Le Café Branly
- 13. Accès piétons au parking
- 14. Entrée - 216 rue de l'Université
- 15. Accès au musée
- 16. Entrée - 218 rue de l'Université
- 17. 222 rue de l'Université

Extra projecten

ook buitengewoon interessant
maar te ver uit het centrum
liggen niet op een van onze routes
we hebben er gewoon te weinig tijd voor
onthouden voor een volgende reis!

30. Parc de Bercy 12e Arr, 14 ha

ontwerp: architects Bernard Huet, Madeleine Ferrand, Jean-Pierre Feugas, Bernard Leroy and landscapers Ian Le Caisne, Philippe Raguin (van Parc Nelson Mandela bij Les Halles)
jaar van uitvoering: 1994-1997

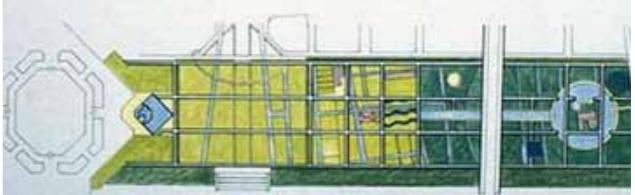
Parc de Bercy was created as one of the major architectural projects of French President Francois Mitterrand on the site of a former wine depot. The parc has three different gardens on different themes connected by foot bridges. The area used to be an important location for Paris wine warehouses, and some remains of the industry can still be seen in the park.

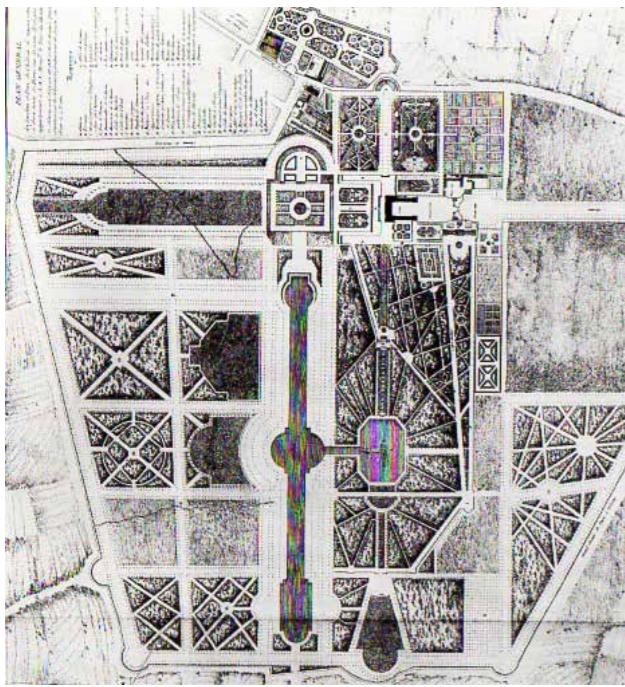
Several elements from the historic site were retained, including paved paths and railway tracks that were used to transport wine from the riverbanks to the winery, stately centuries old chestnut trees and the eighteenth-century Maison du Jardinage.

The park has a modern layout divided into three sections. The first, most northern section, is called 'La Grande Prairie'. It consists of mostly grassy open space. A pedestrian bridge connects the park with the National Library across the Seine River.

The central part of the Parc de Bercy is called 'Les Parterres' and is divided into nine themed gardens. Some of those include a kitchen garden with herbs, a rose garden, a garden of fragrances, and a labyrinth, which is especially enjoyed by children. There is also a vineyard with four hundred vine ranks, a reference to the site's history. At the center of the park stands the Maison du Jardinage, which offers a small exhibition area as well as a bevy of information on gardening for the amateur or avid gardener.

The third and most southern part of the garden is called 'Le Jardin Romantique'. It includes ruins of former buildings, elements of water, and fake mountains.

11. Parc Sceaux

The park went down in history in 1670 when Jean-Baptiste Colbert, the Sun King's Controller-General of Finances, bought the Domaine and turned it into a place of real prestige. He had the house restored and enlarged, ordered the Pavillon de l'Aurore to be built and a garden laid out. Charles Le Brun, Louis XIV's great painter and decorative artist, took part in the project, while the sculptors Antoine Coysevox and François Girardon exhibited their works in the park. The task of laying out the grounds was entrusted to **André Le Nôtre**, the creator of the most important 17th century classical gardens. Taking advantage of its high position, the château is landscaped using a design based around a double vista, one in line with the château and the second perpendicular, so that you do not immediately see a great waterfall which flows into the Octogone lake. The layout is further enhanced by plants in beds or shaped into screens and many water features.

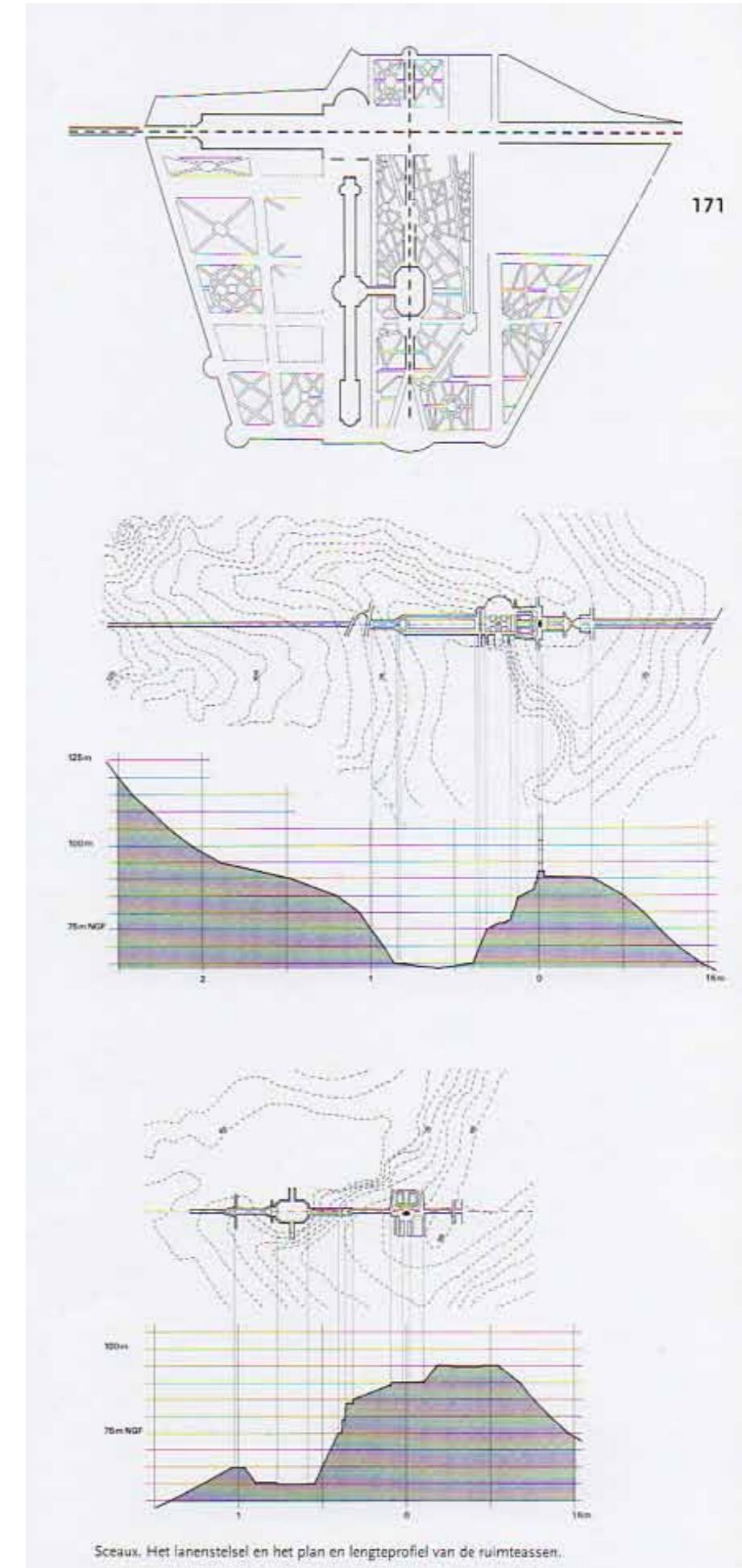
The Grand Canal was created at the end of the 17th century, at the request of the Marquis de Seignelay. In 1687, the acquisition of the seigneurie of Châtenay, which had belonged to the chapter of Notre-Dame de Paris, allowed the park to be enlarged considerably both to the west and to the south of Jean-Baptiste Colbert's original garden.

The Octogone lake lies across one of the park's main vistas and is a huge body of water created on the site of a pond known as La Mer Morte (The Dead Sea) between 1670 and 1675. The land surrounding the pond had been added to the park by René Potier de Gesvres, the owner of Sceaux before Jean-Baptiste Colbert, in 1647.

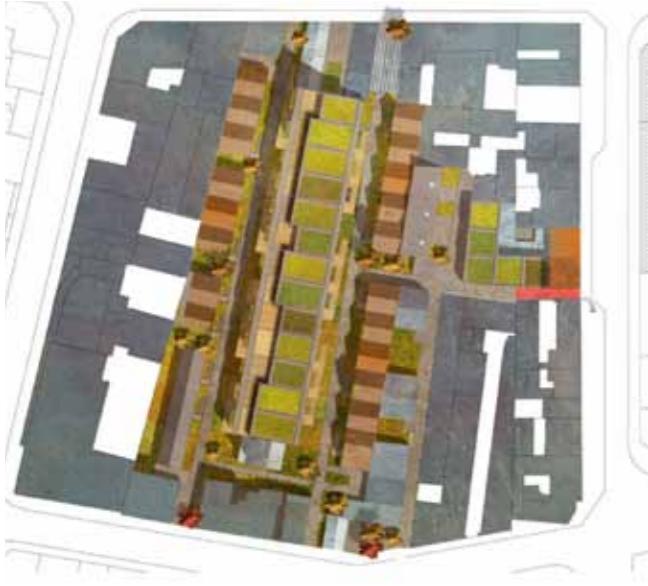
The original park layout was destroyed at the time of the French Revolution and its area was reduced by twenty per cent at the end of the 1920s. It now covers 180 hectares. The original vast vistas have been preserved. The Conseil Général des Hauts-de-Seine, which owns the Domaine de Sceaux, was awarded the Eve® label for an environmental green space in May 2012, in recognition of the environmentally-friendly way in which the grounds here in Sceaux have been managed.

The creation of a great public park

Léon Azéma, the architect and designer of the Trocadéro gardens, led the restoration project between 1930 and 1934 and, although he kept the buildings, main vistas and bodies of water, the internal structure was changed. He built a new Art Deco style waterfall and decorated it with bronze mascarons by the sculptor Rodin. First and foremost, he simplified the layout of the paths, the organisation of the groves and brought in the façade of the Pavillon de Hanovre, which had once stood on the Boulevard des Italiens in Paris. The Department of the Hauts-de-Seine began work on restoring the park again in 1971, picking up where Azéma left off, managing the conservation and restoration of a historic estate whilst at the same time adapting management methods to contemporary changes.

bron: Architectuur en Landschap, Clemens Steenbergen, Wouter Reh. THOTH.

33. Impasses Eden Bio

20e Arr.(rue des Vignoles, rue des Haies)

ontwerp: Edouard Francois
jaar van uitvoering: 2009

Eden Bio was a study of the densification of a typical suburban block on the east side of Paris. Three ideas guided the project. The first idea was to respect the surroundings and its history "à la Doisneau". There were pre-existing buildings, full of life and devoid of pretension, some low, others tall. Long and narrow alleyways that are remnant of the area's agricultural history interrupt the street alignment and spatially define the plot, while vegetation-filled corridors lead the eye into the sun-filled core of the block.

The program quickly became clear: to avoid building directly on street alignments, to maintain the disparate suburban alignments, and to respect the alleys as connections that serve the whole complex. A long, low building takes shape in the core of the block, covered densely with plants. Surrounding it, small townhouses are adorned with materials typically found in the middle of city blocks: unfinished wood, cinder blocks, mechanical tiles, zinc, and raw concrete.

The second idea was that of access. In the interior of the block you will not find an upper class corridor but rather individual entrances that open directly to the outside as expressions of individuality. Easy to achieve for small houses, this idea guided the layout of the central building. External straight staircases rise, breaking free from the planted facades to serve two dwellings on each level. Each apartment has windows on opposite sides of the building. This idea was used for each apartment in the complex.

The third idea of the project was to allow nature to inhabit the recesses of this "village-like" composition. It is not designed as a garden but rather as an abandoned landscape that is colonized by plants, scattered into all its many crevasses. To do this, the original soil of the reclaimed land was replaced by a deep organic soil, Demeter certified. A single wind-blown seed that lands on this exceptional soil can flourish easily. Three years after the building was completed on a ground void of deliberate planting, trees and plants more than two meters tall can be found alongside butterfly bushes. Only the wisteria that invade the scaffold structure of the wooden staircases were intentionally planted. A few inches tall at planting, they rise more than six meters tall today.

Finally, to honor the agricultural past of the site, two greenhouses were built. They house the mailboxes and a room for strollers. They could be the smallest buildings ever built directly on a street front in Paris. Vines invade their interior volumes.

In 2009, the project was nominated the Silver T-square Award as well as the Mies van der Rohe award.

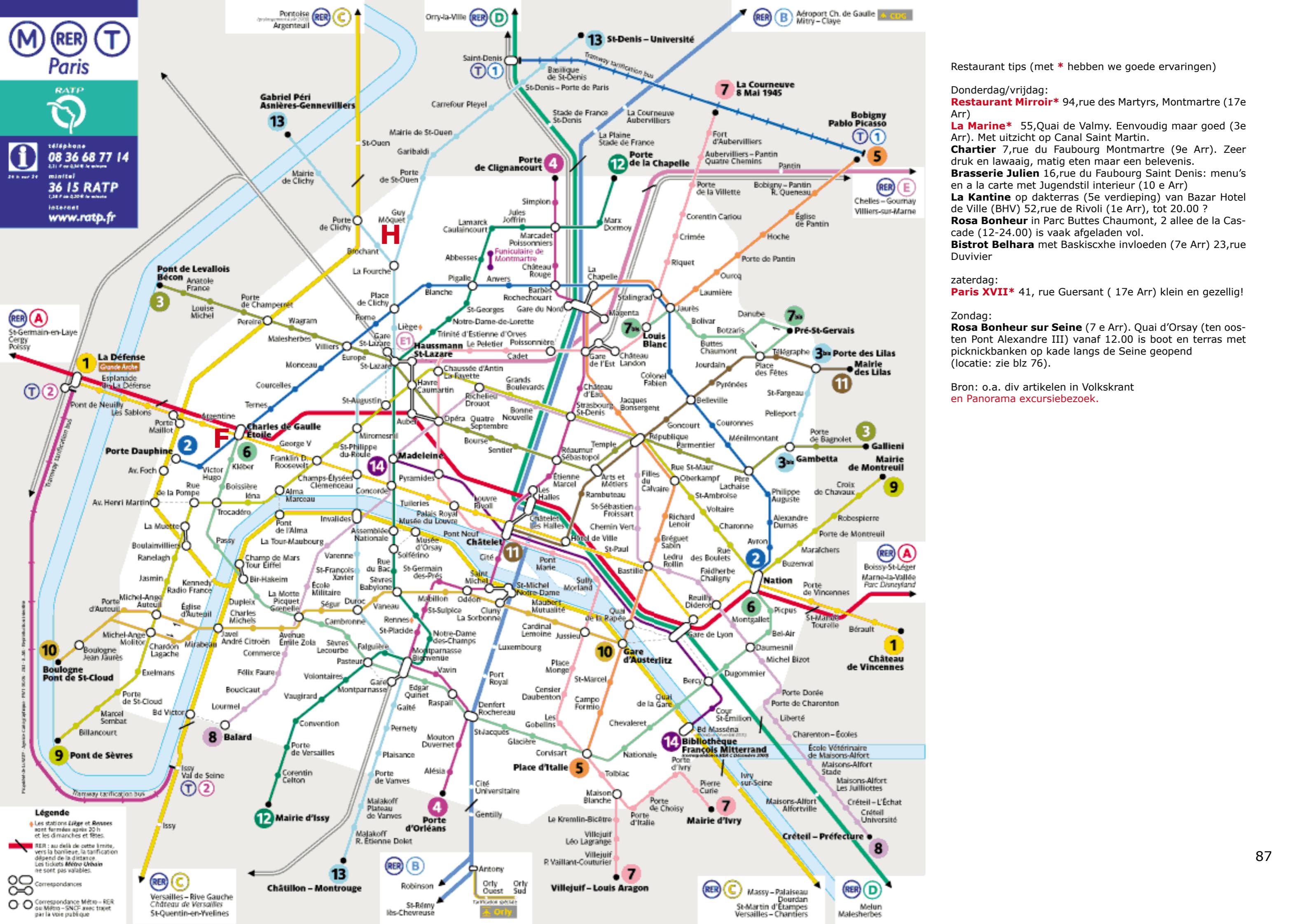
32. Parc Lucie Aubrac

Les Lilas

ontwerp: Agence Ter, 1,6 ha
jaar van uitvoering: 2007

L'entrée principale du jardin se fait par un parvis de merisiers prolongé d'une pelouse plantée de cerisiers. Une galerie en béton accueille des activités temporaires, au gré des ambitions des habitants et de la ville. Le toit de la galerie, animé de verrières colorées, installe sur le sol et les murs un surprenant jeu de lumières, selon la position du soleil. Se référant au parcellaire en lanières, le jardin est constitué d'une juxtaposition de bandes, certaines plus longues, d'autres plus larges. Au centre, on accède à une grande pelouse par plusieurs passages entre les bâtiments. Aux plaisirs du paysage s'ajoutent ici ceux de la parole, car du fond des anciens puits, des poèmes sont diffusés et des mots phosphorescents transforment la nuit, le jardin en champ d'écriture.

Restaurant tips (met * hebben we goede ervaringen)

Donderdag/vrijdag:

Restaurant Mirroir* 94,rue des Martyrs, Montmartre (17e Arr)

La Marine* 55,Quai de Valmy. Eenvoudig maar goed (3e Arr). Met uitzicht op Canal Saint Martin.

Chartier 7,rue du Faubourg Montmartre (9e Arr). Zeer druk en lawaaig, matig eten maar een belevenis.

Brasserie Julien 16,rue du Faubourg Saint Denis: menu's en a la carte met Jugendstil interieur (10 e Arr)

La Kantine op dakterras (5e verdieping) van Bazar Hotel de Ville (BHV) 52,rue de Rivoli (1e Arr), tot 20.00 ?

Rosa Bonheur in Parc Buttes Chaumont, 2 allee de la Cascade (12-24.00) is vaak afgeladen vol.

Bistro Belhara met Baskische invloeden (7e Arr) 23,rue Duvivier

zaterdag

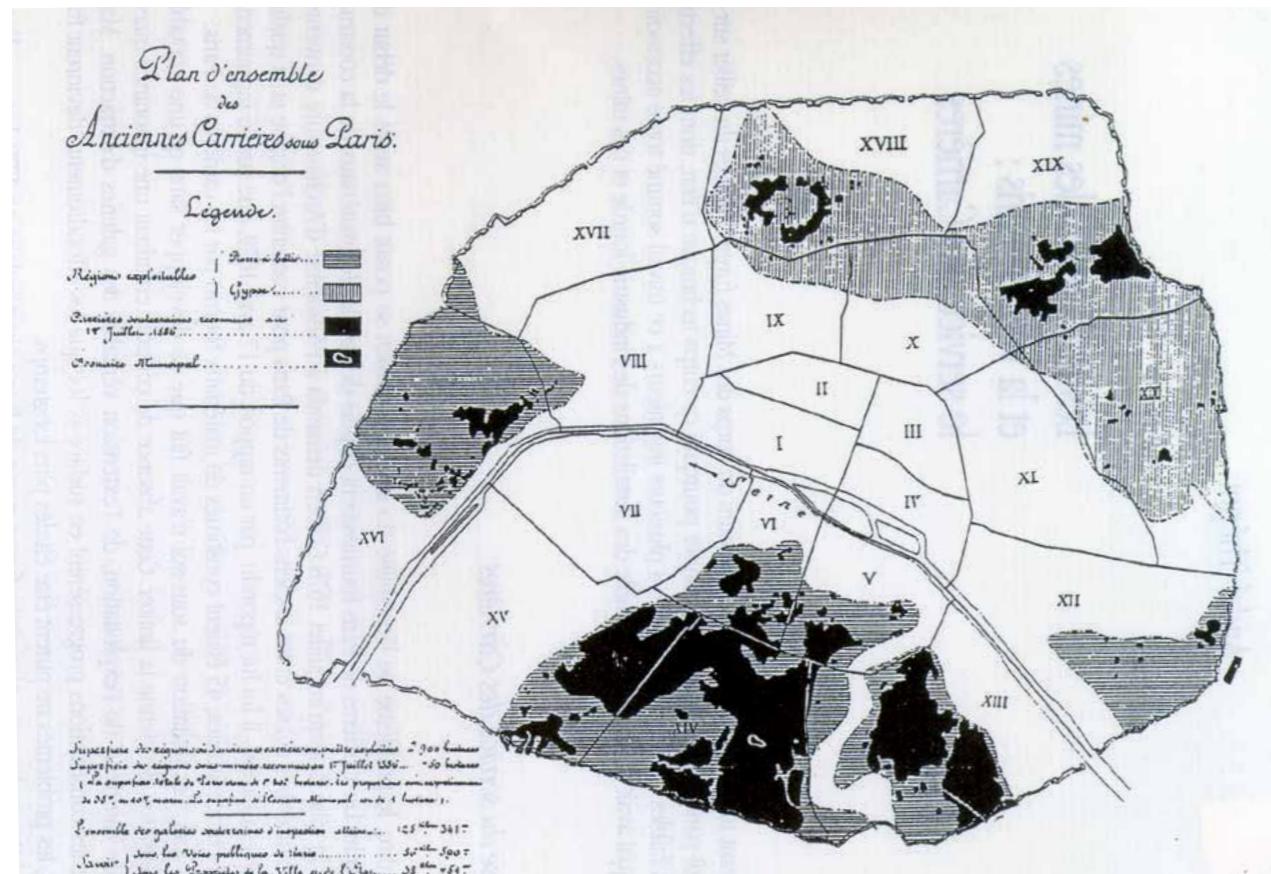
Paris XVII* 41, rue Guersant (17e Arr) klein en gezellig!

Zonda

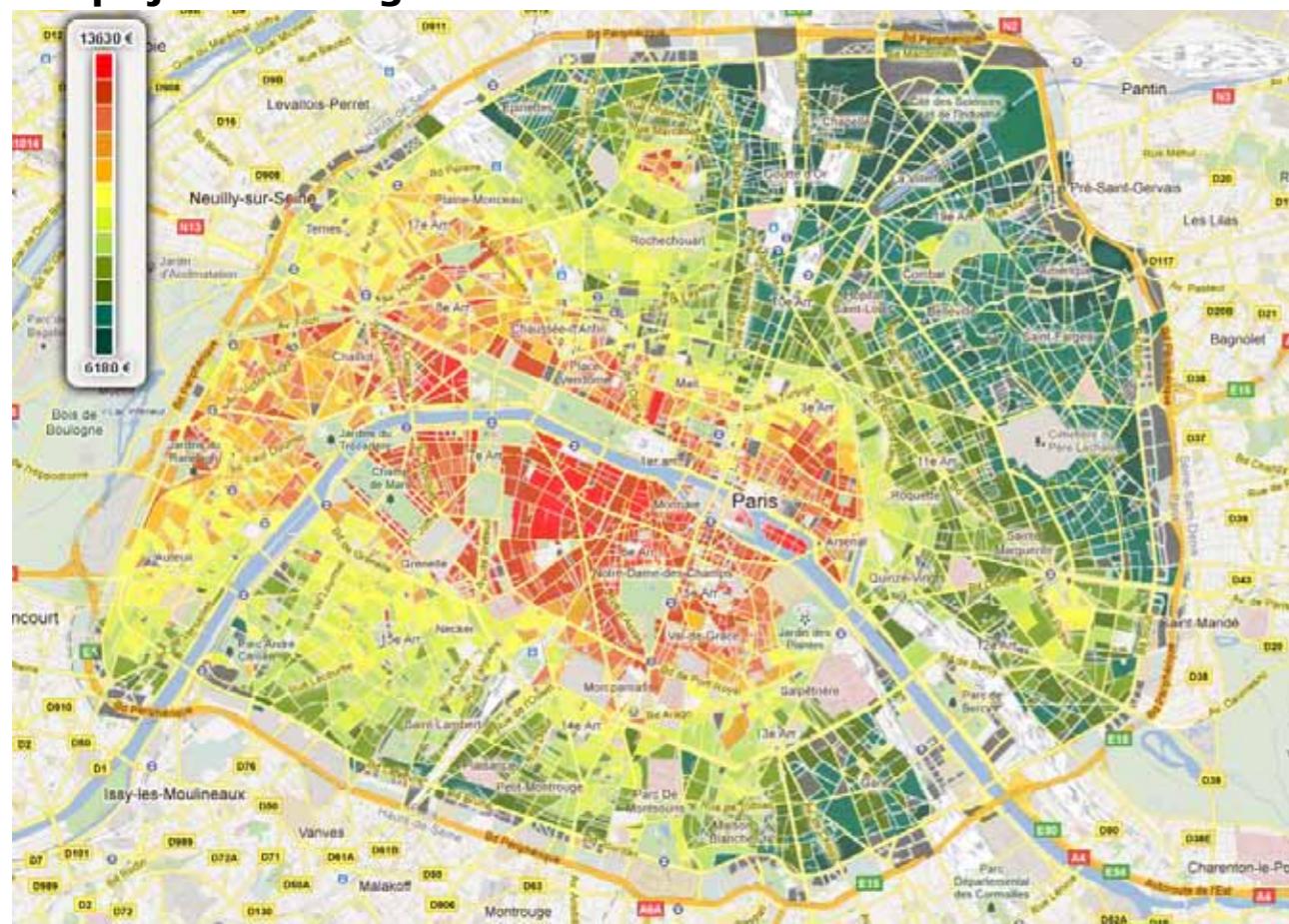
Rosa Bonheur sur Seine (7^e Arr). Quai d'Orsay (ten oosten Pont Alexandre III) vanaf 12.00 is boot en terras met picknickbanken op kade langs de Seine geopend (locatie: zie blz 76).

Bron: o.a. div artikelen in Volkskrant en Panorama excursiebezoek.

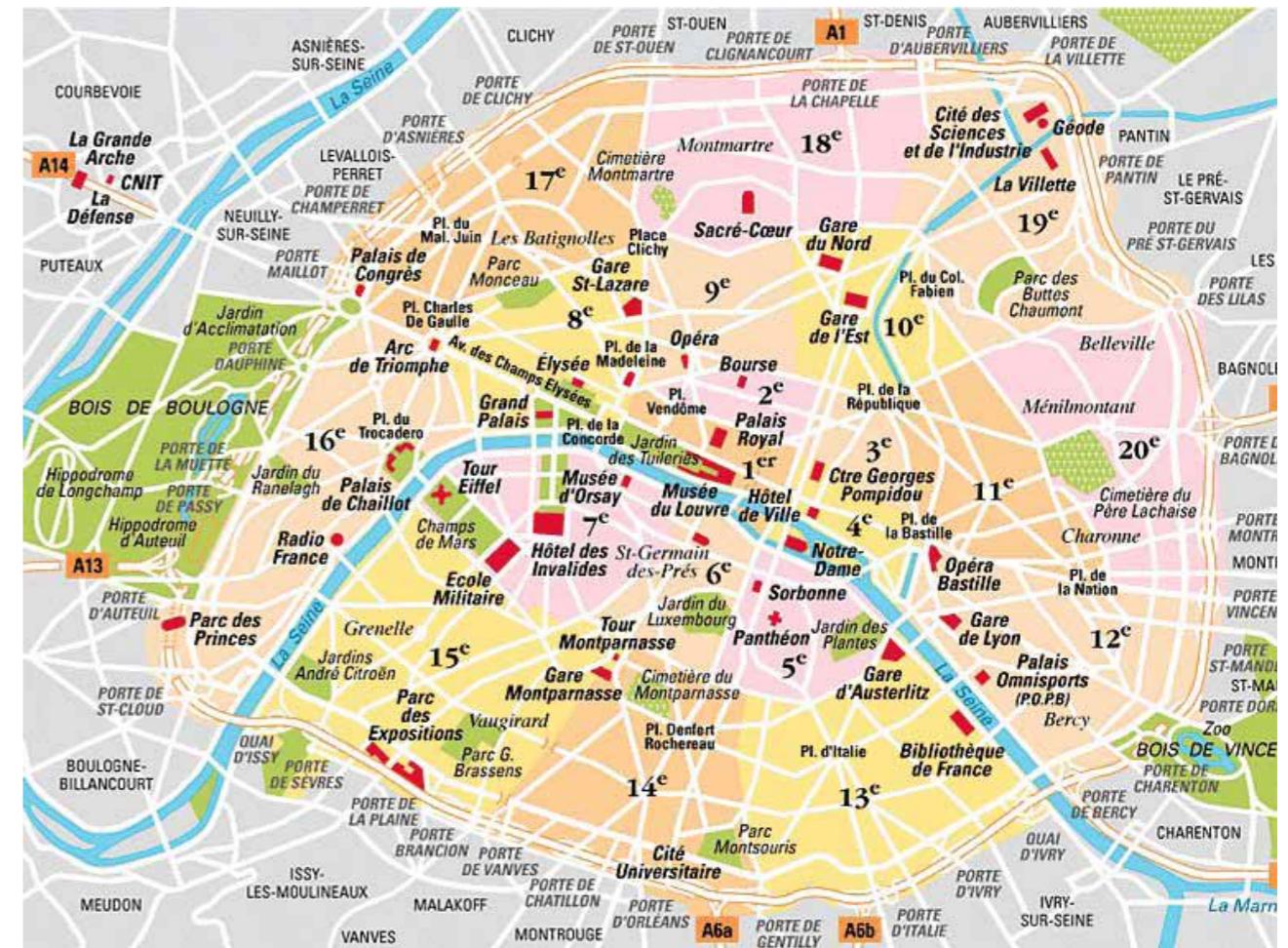
oude groeves onder de stad

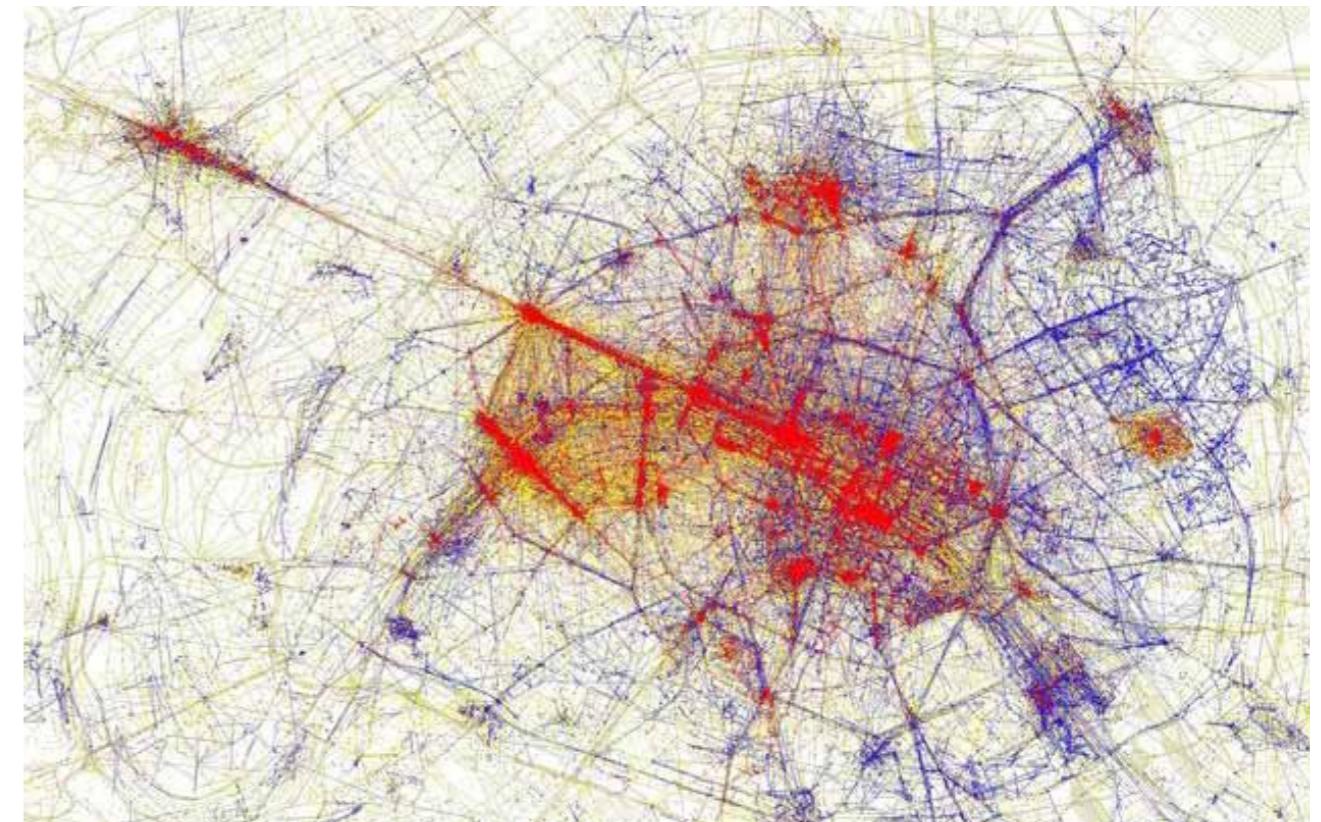
m2 prijzen woningen d.d.

20 arrondissementen

de meest gefotografeerde plekken

Bronnen

PAISEA DOS 7: Francia

Topos 77, 2011: Jardins de l'Arche

Topos 81, 2012: River landscape of the Seine

Topos 85, 2013: Learning from La Défense, Rafaël Magrou

Ecologik, juin/juillet 2011 (Parc Serge Gainsbourg)

Fieldwork LAE, 2006: Jardin Sauvage

On Site LAE, 2009: Les jardins d'Éole, Parc des Cormailles

Territories, from landscape to city, Lisa Diedrich editor.

Monografie van Agence Ter. Birkhauser 2009.

Paysages, Linda Leblanc et Jacques Coulon. (Square des Bouleaux/jardin

Caille, Michel Desvignes; Jardin Noir, Alain Provost en Jardins Seriels, Gilles

Clement in Citroen-Cevennes; Jardin de la Treille, Latitude Nord c.s. en Jardin

des Bambous, Alexandre Chemetoff in park de la Villette). Le Moniteur, 1993.

Architectuur en Landschap, Clemens Steenbergen, Wouter Reh (Sceaux, La

Defense), THOTH, 2003

www.archiguide.free.fr

www.projetsdepaysage.fr

www.landezine.com

www.apur.org

www.paris.fr./parcs/jardins/squares...

Colofon

Programma	bestuur Stichting het Panorama
Inhoud en lay-out	Vibeke Scheffener
Reisorganisatie	Wim van Krieken
Externe contacten	Karin van Essen
Uitgave	Stichting het Panorama, mei 2016

Contact	info@hetpanorama.nl
Website	www.hetpanorama.nl

© Niets uit deze gids mag worden verspreid zonder schriftelijke toestemming van
het bestuur van de Stichting het Panorama.

